

זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה בזקנה בישראל

מאת

ישראל (איסי) דורון*

א. מבוא: הזדקנותה של הקהילה הגאה והתפתחות שיח "זכויות זקנים גאים"

1. על הזדקנות בכלל

פרק זה עוסק בזקנה ובהזדקנות, בהקשר של הקהילה הגאה.¹ באופן טבעי, פרק כזה מעורר שאלה מושגית ומקדמית: למה הכוונה ב"זקנה" ומי הם אותם "זקנים" שעליהם אנחנו מדברים? באופן לא מפתיע, מסתבר כי שאלה זו היא למעשה שאלה מורכבת. הספרות בתחום חושפת כי למעשה מושגים אלה הם מושגים יחסיים, תלויי תרבות, זמן והקשר. כך לדוגמה, הסקר החברתי האירופי (European Social Survey) חושף כי במדינות שונות באירופה, ההגדרה של מהו הגיל שממנו אדם מתחיל להיות "זקן" היא למעשה שונה.² יתרה מכך, חוקרים גרונטולוגיים וגריאטריים שונים מצאו במחקריהם כי למעשה אין לדבר רק על "גיל אחד", שכן לאנשים יש "גילים" שונים ומגוונים, כגון גיל כרונולוגי, גיל ביולוגי, גיל חברתי או גיל פסיכולוגי, שלא זו בלבד שאין חפיפה בין גילים שונים אלה, אלא שהגיל הכרונולוגי הוא במקרים רבים הפחות משמעותי מבין כלל הגילים לתפיסת האדם.³ לצד הדיונים הפילוסופיים-חברתיים באשר להגדרת מושג הזקנה, ישנן מסגרות חוקיות הממשיגות את האוכלוסייה בצורה פשוטה וברורה הרבה יותר, ומסתמכות על קריטריון כרונולוגי ברור. בהקשר זה נחקק בישראל בשנת 2004 חוק גיל פרישה, התשס"ד-2005, אשר הגדיר כמה "גילים" חוקיים משמעותיים, וביניהם את המושג "גיל פרישה" כגיל שבו אדם זכאי לפרוש מעבודתו ולקבל קצבה. גיל זה אומץ, בדרך של הפניה, על ידי כלל החקיקה הישראלית (כגון חוק האזרחים הותיקים, התשמ"ט-

* ראש החוג לגרונטולוגיה מדעי הזקנה באוניברסיטת חיפה ויו"ר עמותת המשפט בשירות הזקנה.
1 בפועל, הפרק יעסוק בעיקר בזכויותיהן המשפטיות של קבוצות הומוסקסואלים ולסביות. באופן מצער, נמצא עיסוק מועט ומוגבל יחסית בכל הנוגע לזכויותיהם של קבוצות הביסקסואלים או הטרנסג'נדרים המזדקנים, בייחוד בכל הנוגע להקשר המשפטי. ביתר הרחבה למצב דברים זה ראו לדוגמה Tarynn M. Witten, *Graceful Exits: Intersection of Aging, Transgender Identities, and the Family/Community*, 5 J. GLBT FAMILY STUD. 35 (2009). כמו כן ראו לעניין זה ה"ש 20 להלן.
2 לסקירת הממצאים של ה-ESS בהקשרים שונים של חווית הזקנה ראו ישראל (איסי) דורון ואח' "גילנות בישראל ואירופה: ממצאים ראשוניים מתוך הסקר החברתי האירופאי (ESS)" גרונטולוגיה לח 73 (2011).
3 הספר הקלאסי בתחום זה הוא של הגריאטר הישראלי, פרופ' מריאן רבינוביץ', שהלך לעולמו לפני כמה שנים. מריאן רבינוביץ' גילו של אדם (עמי שמיר מתרגם, 1985).

1989) העוסקת בזכויותיהם של זקנים. לפיכך, ולצורך פרק זה בלבד, במושג "זקן" או "זקנים" הכוונה תהיה לגברים מעל גיל 67 ונשים מעל גיל 62.⁴ משהצבנו את ההגדרה הפורמלית לזקנה, פשוט הרבה יותר להבין את הטענה הבאה: העולם מזדקן. שילוב של עלייה דרמטית בתוחלת החיים עם שינויים חברתיים נוספים כגון ירידה בשיעורי הילודה או פרישת דור ה"בייבי-בוס", הביאו לאחד השינויים החברתיים הדרמטיים שמתחוללים במאה העשרים ואחת – תופעת ההזדקנות של המין האנושי.⁵ לאור שינויים אלה יש הטוענים כי הזדקנותה של החברה האנושית היא לא פחות ממהפכה חברתית, המצטרפת למהפכות היסטוריות חשובות אחרות כגון המהפכה התעשייתית או המהפכה הטכנולוגית.⁶ גם החברה הישראלית מזדקנת. כמי שהחלה את דרכה כחברת מהגרים צעירה, שאך חלק קטן ביותר של אוכלוסייתה היו זקנים, עברה מדינת ישראל תהליך הזדקנות מהיר יחסית. בתחילת שנת 2014 מנתה אוכלוסיית ישראל כ-8.15 מיליון נפש, ואוכלוסיית הזקנים (בני ה-65 ומעלה) מנתה כ-833 אלף, דהיינו כ-10% מכלל האוכלוסייה. מאז שנת 1955 גדלה אוכלוסיית המדינה פי 4.2, זאת בהשוואה לגידול של פי 8.7 באוכלוסיית הזקנים.⁷ החברה הישראלית נהנית כיום מתוחלת חיים מהגבוהות בעולם: 80.3 שנים לגברים, ו-83.9 שנים לנשים.⁸ במבט לעתיד, החברה הישראלית צפויה להמשיך ולהזדקן בעשורים הקרובים, והתחזית היא שבשנת 2030 יגיע שיעור הזקנים לכ-14% מכלל האוכלוסייה בישראל ויעבור את מיליון התושבים.⁹ אם כך, ניתן לומר כי בניגוד לתדמית הפופוליסטית, העתיד למעשה "שייך לזקנים".

4 בהקשר זה יש לזכור ראשית כי הגדרה חוקית זו מוגבלת ובעייתית, שכן אנשים רבים שעברו את הגיל המוגדר בחוק עשויים בהקשרים מגוונים להיחשב עדיין ל"צעירים". לפיכך, ברור כי ההגדרה ה"חוקית" היא מלאכותית ושרירותית כמו כל ניסיון אחר להגדיר "זקנה" על בסיס פרמטר כרונולוגי בלבד. שנית, למרות השינויים בהגדרת גיל הזקנה הפורמלי בישראל (ושינויו לגיל 67), עדיין נתונים סטטיסטיים רבים מתבססים על הנתון הישן של "גיל 65" כגיל שבו אדם הופך להיות "זקן". הדבר נעשה במקרים רבים מטעמי נוחות, שכן בסטטיסטיקות בין-לאומיות, במקרים רבים עדיין נעשה השימוש בגיל 65 כגיל הזקנה, ולפיכך קל לעשות השוואות בין-לאומיות על בסיס נתון זה. אולם, כאמור, ברמה הפורמלית-חוקית, גיל 65 איבד למעשה את משמעותו בהקשר החוקי הישראלי.

5 לתיאור מקיף של הזדקנות העולם על היבטיו הדמוגרפיים והחברתיים המגוונים ראו לדוגמה KEVIN KINSELLA & WAN HE, AN AGING WORLD: 2008: INTERNATIONAL POPULATION REPORTS (2009).

6 לתיאור חשיבותה של מהפכת הזקנה והשלכותיה ראו רות בן ישראל וגדעון בן ישראל מי מפתח מהגיל השלישי (2004). יש הגורסים כי יש להקביל את מהפכת הזקנה למהפכת שוויון לנשים או לנאורות/חילון (בהנחה שאלו אכן מהפכות), ולא למהפכה התעשייתית או הטכנולוגית, שכן אלה לא התרחשו "מבפנים", אלא מסיבות "חיצוניות". סברה זו מתעלמת מכך שמהפכת הזקנה מתרחשת בשל סיבות "חיצוניות" כדוגמת שיפור ניכר בבריאות הציבור, ופריצות דרך מדעיות (רפואיות וביולוגיות) אשר הצליחו לצמצם באופן דרמטי את שיעורי התמותה של תינוקות, וכן לשנות באופן דרמטי את גורמי התמותה בגיל המבוגר. כל הנתונים הסטטיסטיים אודות הזקנים בישראל לקוחים מתוך משאב – מאגר מידע ארצי לתכנון בתחום הזקנה קשישים בישראל 2010 – שנתון סטטיסטי (ג'ני ברודסקי, יצחק שנוור ושמאל באר עורכים, 2010), זמין ב: <http://mashav.jdc.org.il/?CategoryID=234&ArticleID=941>, וכן מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הזמינים באתר: www.cbs.gov.il.

8 שם, בעמ' 96. הנתונים מתייחסים לאוכלוסייה היהודית.

9 ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה תחזית לשנים 2013 ו-2015 (2005) זמין ב: www.cbs.gov.il/www/hodaot2008n/01_08_056t1.pdf.

2. על הזדקנותה של הקהילה: ספציפי

משמורעים ל"מהפכת הזקנה" באופן כללי, אין זה מפתיע לגלות כי גם הקהילה הגאה עוברת תהליכי הזדקנות. באופן כללי, אין בנמצא נתונים סטטיסטיים רשמיים על אודות "גודל" הקהילה הגאה הזקנה. זה כשלעצמו נתון חשוב ובעל משמעות המצביע על סוגיות עקרוניות כגון: כיצד "נמדדת" הומוסקסואליות, ואת מי "כוללים" בה – שאלות שדיון בהן חורג מגדרי פרק זה. מכל מקום, הנתונים בהקשר זה בתחום הזקנה בדרך כלל נסמכים על הערכות כלליות של שיעורי החברים בקהילה (בארצות-הברית – בין 8 ל-10 אחוזים), ו"הקרנה" פרופורציונלית ביחס להיקף אוכלוסיית הזקנים. כך, לדוגמה, ההערכה היא כי בשנת 2030 תמנה הקהילה הגאה בארצות-הברית בין 4 ל-6 מיליון חברים זקנים, ומתוכם יחיו בין 120,000 ל-300,000 במוסדות סיעודיים.¹⁰

עם זאת, ולמרות תהליכים מוכרים וידועים אלה, סוגיית הזדקנותה של הקהילה הגאה עלתה לשיח הציבורי מאוחר יחסית. הסיבות לכך מגוונות, וחלקן נעוצות גם בתופעת הגילנות – שעליה נרחיב את הדיבור בהמשך פרק זה. מבחינה היסטורית, הואיל והתנועה הגאה – כתנועת מעמד וזכויות פוליטית חברתית – היא תנועה חברתית צעירה יחסית, אך טבעי הוא שהשיח והמיקוד בתחומי הזדקנותה של קהילה זו לא זכו בראשית הדרך לתשומת לב רבה.¹¹

מצב דברים זה משתנה בצורה משמעותית בשנים האחרונות, בשעה שהמודעות לאינטרסים ולסוגיות הספציפיות הנוגעות לחברי הקהילה המזדקנים והשיח סביבם, זוכה לנראות רבה יותר, והיקף הכתיבה המדעית והחוקר-מדעית על נושאים אלה מתרחב והולך.¹² ואכן, יש לזכור, כי הגם שפרק זה עוסק בהיבטים המשפטיים, קיימת לצדו ספרות מחקרית עשירה העוסקת בהיבטים הגרונטולוגיים השונים של הזדקנותה של הקהילה הגאה.¹³

10 לעניין זה ראו Harriet L. Cohen et al., *Older Lesbians and Gay Men: Long-Term Care Issues*, 16 ANNALS OF LONG-TERM CARE 33, 38 (2008); JOE MICHEL CRUZ, *SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF AGING: THE GAY MALE PERSPECTIVE* (2003). לקושי בהערכה המדויקת של "גודל" אוכלוסיית הקהילה הגאה הזקנה יש להוסיף את העובדה שהשינויים החברתיים שחלו בעשרות השנים האחרונות אפשרו ליותר אנשים "לצאת מהארון", זאת לצד העובדה שהדור הצעיר יותר נתקל בפחות חסמים במימוש נטייתו המינית לעומת דורות שקדמו לו. מצב זה מעורר באופן טבעי שאלה עד כמה הגידול באוכלוסייה הגאה הזקנה הוא רק תולדה של "הזדקנות" טבעית, או גם "הצטרפותם" של גאים זקנים שהצטרפו בגלוי לקהילה רק בגיל מבוגר.

11 נהוג לציין כי המחקרים האקדמיים הראשונים בתחום הזדקנותה של הקהילה הגאה נעשו על ידי פרופ' ריימונד ברגר בראשית שנות ה-80 של המאה הקודמת. ראו לדוגמה Raymond M. Berger, *The Unseen Minority: Older Gays and Lesbians*, 27 SOCIAL WORK 236, 242 (1982).

12 ככל הנראה ניתן לייחס את התגברות השיח על חברי הקהילה הגאה לתהליך התגברות השיח הגרונטולוגי-חברתי הכללי. לכמה דוגמאות של ספרים ומאמרים – שהם חלק מספרות עשירה שהתפתחה בשנים האחרונות בתחום זה – ראו Liam Concannon, *Developing Inclusive Health and Social Care Policies for Older LGBT Citizens*, 39 BRITISH JOURNAL OF SOCIAL WORK 403, 417 (2009); Nancy A. Orel, *Gay, Lesbian, and Bisexual Elders: Expressed Needs and Concerns Across Focus Groups*, 43 JOURNAL OF GERONTOLOGICAL SOCIAL WORK 57, 77 (2004).

13 בהקשר הישראלי, לפני כמה שנים הכין ד"ר עמית קמה, מהחוג לתקשורת במכללה האקדמית עמק יזרעאל, רשימה של "מחקרים ישראליים ו/או של חוקרים ישראליים על הומוסקסואליות". הגם שבאופן יחסי כמות העבודות הנוגעות לסוגיות זקנה מצומצם יחסית, ניתן לציין עבודות בנושא כגון עמירן ולדמן *משמעות ההזדקנות בעיני קשישים הומוסקסואלים* (עבודת גמר לתואר "מוסמך בעבודה סוציאלית",

3. על המסגרת התיאורטית להבנת זכויותיהם של חברי הקהילה הזקנים

ניתן לנתח את נושא פרק זה – זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה הזקנים – מכמה זוויות מבט תאורטיות. ראשית, ניתן לבחון את הנושא מתוך ההבניה התאורטית של תחום לימודי המשפט והזקנה (Elder Law). אכן, בשנים האחרונות זכה תחום זה למגוון התייחסויות תאורטיות, שכולן מדגישות את מורכבות הגדרת "זקנה" ואת מגוון ההקשרים שבהם המשפט מתייחס לתופעת ההזדקנות (החל מתאוריות תרפויטיות, דרך תיאוריות של משפט מניעתי וכלה בתאוריות של צדק).¹⁴ זווית מבט תאורטית זו גם בוחנת כל העת את עצם ההצדקה המשפטית-תאורטית להענקת יחס שונה לקבוצת הזקנים, או להקניית זכויות ייחודיות להם, במנותק או בשונה מזכויות האדם המוענקות לכלל אזרחי המדינה. בהקשר זה, זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה הזקנים היא רק דוגמה נוספת למורכבות ולקושי להמשיג ולהבנות תחום משפטי המעוגן בקבוצה חברתית המוגדרת בהיותם "זקנים".

גישה תאורטית שונה יכולה לגשת לנושא מזווית המבט הסוציולוגית של תופעה המכונה "גילנות" (ageism) – בכלל,¹⁵ ותופעת הגילנות הפנים-קהילתית (דהיינו, הפלייתם של חברי הקהילה הגאה הזקנים על ידי בני הקהילה הגאה הצעירים יותר) – בפרט.¹⁶ ניתוח תאורטי כזה מדגיש את חשיבות ההבניה החברתית, לרבות הסטראוטיפים, הדעות הקדומות, ההטיות הרגשיות, וההפליה שמהם סובלים זקנים, בכלל, וזקנים שנוסף על זקנתם "נוספת" להם סטיגמה חברתית, של היותם חברים בקהילה הגאה, בפרט. בהקשר זה עולם המשפט, דהיינו החוקים, פרשנותם ויישומם על ידי שופטים או אנשי מנהל – באופן כללי, ובכלל הנוגע לפרשנותם ויישומם כלפי חברי הקהילה הזקנים, באופן קונקרטי, הוא בסך הכול ביטוי חברתי נוסף של תופעה זו.¹⁷

לבסוף, פרק זה יכול היה גם לאמץ גישה תאורטית המעוגנת בפער בין דפוס פעילותם של בתי המשפט בישראל (לפחות באותם פסקי דין מרכזיים שייסקרו בפרק זה), שבהקשר הנדון הפגינו בדרך כלל גישה ליברלית, המאמצת פרשנות מכלילה ושוויונית, זאת בהשוואה לגישתם השמרנית יותר (ולעתים ההומופובית) של רשויות מנהל וגופים פרטיים. גישה תאורטית זו, שהיא למעשה חלק מענף תאורטי משפטי כללי, של מסוגלותם של בתי המשפט להוות כלי לשינוי חברתי (בהשוואה לגופים

אוניברסיטת בר-אילן – בית הספר לעבודה סוציאלית, 2006); אורנה מרי-אש להזדקן בגאווה: משמעות ההזדקנות והשלכותיה בקרב הומוסקסואלים ולסביות זקנים/ות בישראל (עבודת גמר לתואר "מוסמך בגרונטולוגיה", אוניברסיטת חיפה – החוג לגרונטולוגיה, 2005). בספרות בחו"ל כאמור ניתן למצוא עושר רב הרבה יותר, ולא ניתן להקיף את מלוא רוחבה בפרק זה. נביא לדוגמה את המחקר העדכני הבא: Brian de Vries & Catherine F. Croghan, *LGBT aging: The Contributions of Community-based Research*, 61 JOURNAL OF HOMOSEXUALITY 1 (2013), available at <http://www.tandfonline.com/TARYNN M.>; או ראו לדוגמה את הספר החדש יחסית: WITTEN & A. EVAN EYLER, *GAY, LESBIAN, BISEXUAL & TRANSGENDER AGING: CHALLENGES IN RESEARCH, PRACTICE & POLICY* (2012).

14 לסקירה מקיפה של מגוון התאוריות המשפטיות הקיימות כיום בתחום המשפט והזקנה ראו ISRAEL (2008). DORON, THEORIES ON LAW AND AGING – THE JURISPRUDENCE OF ELDER LAW

15 לסקירה מקיפה של המושג גילנות ראו מכון ון ליר גילנות בחברה הישראלית – הבניה חברתית של הזקנה בישראל (ישראל דורון עורך, 2013).

16 נושא זה נסקר בהרחבה בחלק הרביעי של פרק זה.

17 לדוגמה ספציפית של ניתוח מקרה משפטי תחת מעטפת של תאוריה גילנית, ראו גילנות בחברה הישראלית, לעיל ה"ש 15, בעמ' 218–232.

המופקדים על החקיקה ועל ביצועה ובניגוד להם),¹⁸ תבקש לטעון כי מגמת הפסיקה בתחום זכויות חברי הקהילה הגאה הזקנים בישראל, היא בסך הכול חלק ממגמה כללית ששררה תקופה מסוימת במשפט הישראלי, אשר במסגרתה בתי המשפט היוו זירה אפקטיבית לקידום זכויות אדם וזכויות חברי הקהילה הגאה.¹⁹

אין בכוונת פרק זה לאמץ גישה תאורטית יחידה או בלעדית, ואין הוא מתיימר להסביר את התנהלות בתי המשפט או הגופים המנהליים בישראל תחת תאוריה יחידה או קוהרנטית. כפי שיתואר בהמשך, הבנת התמונה של זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה הזקנים בישראל היא מורכבת, ומחייבת – לפחות בשלב זה – פתיחות תאורטית, ונכונות לאמץ גישה פלורליסטית. במובן זה ניתוח הדברים משקף תובנה כי תחום זה הוא "צעיר" מכדי לאפשר הבניה תאורטית ברורה, וכי בשלב זה מוטב להסתפק בגישה פרגמטית של הצעת כיווני פעולה, והותרת הפיתוח התאורטי לעתיד לבוא.²⁰

4. על האתגרים המשפטיים של הזדקנותה של הקהילה: מפת הדרכים של פרק זה

הזדקנותה של הקהילה הגאה מעוררת אתגרים משפטיים מגוונים.²¹ בחלק נרחב של ההיבטים, מדובר למעשה על "המשכיותה" של ההפליה וההדרה שממנה סובלים חברי הקהילה הגאה גם בשלבים מוקדמים יותר של החיים, עוד בטרם היותם "זקנים", אך עם "כניסתם" לעולם הזקנה הם חווים "הפליה כפולה": גם בשל היותם חברי הקהילה הגאה וגם בשל היותם זקנים. כך, לדוגמה, סוגיית ההפליה בשירותי הבריאות, שבמסגרתה נשללים מחברי הקהילה הגאה שירותים חברתיים חשובים או שמוצבים בפניהם חסמים חברתיים ורפואיים המונעים מהם בפועל נגישות שווה לשירותי רפואה המוענקים לכלל האוכלוסייה.²² כך לדוגמה גם בסוגיית ההפליה בתחום התעסוקה והעבודה,

18 ראו לדוגמה סקירה מקיפה וביקורתית על מידת היות בתי המשפט כלי אפקטיבי לשינוי חברתי: GERALD .N. ROSENBERG, THE HOLLOW HOPE: CAN COURTS BRING ABOUT SOCIAL CHANGE? (2nd ed. 2008)

19 באופן כללי לעניין זה ראו לדוגמה רות גביון, מרדכי קרמיצר ויואב דותן אקטיביזם שיפוטי: בעד ונגד – מקומו של בג"ץ בחברה הישראלית (2000); יואב דותן "בית המשפט העליון כמגן הזכויות החברתיות" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל 69 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004).

20 אחד הביטויים לעובדה שמידת ההתפתחות של תחום זה עדיין מוגבלת הוא ההתייחסות האקדמית והמחקרית לזכויותיהם של טרנסג'נדרים מזדקנים. סקירת הספרות בנושא מגלה כי קיימת כתיבה מועטה ביותר בכל הנוגע להיבטים הקשורים להזדקנותם של חברי תת-קהילה זו (ראו לדוגמה Tarynn M. Witten et al., *Transgender Aging and the Care of Elderly Transgender Patient*, in PRINCIPLES OF TRANSGENDER MEDICINE AND SURGERY 287, 289 (Randi Ettner ed., 2nd ed. 2013); Diane I. Persson, *Unique Challenges of Transgender Aging: Implications from the Literature*, 52 JOURNAL OF GERONTOLOGICAL SOCIAL WORK 633, 646 (2009). במסגרת ספרות זו, מידת העיסוק בכל הנוגע לזכויות החוקיות של טרנסג'נדרים מזדקנים מועטה ביותר, ובהקשר הישראלי, למיטב הידיעה, נושא זה טרם הגיע כלל לדיון בערכאות שיפוטיות.

21 לדוח מקיף בנושא בארצות-הברית ראו *LGBT Funders for Lesbians and Gay Issues, Aging in Equity: LGBT Elders in America*, (2004), <http://www.lgbtfunders.org/files/AgingInEquity.pdf>

22 ראו ביתר הרחבה לעניין זה אייל גרוס "הטרונורמטיביות כבעיה בריאותית: על הזכות לבריאות של להט"ב" בספר זה. כמו כן ראו Karen I. Fredriksen-Goldsen et al., *The Aging and Health Report: Disparities and Resilience Among Lesbians, Gay, Bisexuals, and Transgender Older Adults* (2011), available at <http://depts.washington.edu/agepride/wordpress/wp-content/uploads/2012/10/Full-report10-25-12.pdf>

שבמסגרתה חברי הקהילה הגאה מודרים משוק התעסוקה או סובלים מהטרדות והשפלות במסגרת מקומות העבודה.²³ על רקע מציאות חברתית ומשפטית זו של היסטוריה של הפליה, הדרה וחוסר הכרה בשלבים מוקדמים יותר של החיים, אין זה מפתיע כי ספרות בחו"ל מצביעה על כך שאחת מהסוגיות המטריות את החברים המזדקנים בקהילה הגאה נוגעת לכך שהמשפט אינו "מכיר" במעמד שלהם ואינו מעניק להם ולתאים המשפחתיים שלהם את אותן זכויות כמו יחידות משפחתיות או זוגות נשואים "רגילים", ואינו רואה בהם אזרחים שווים.²⁴

בהקשר זה יש לזכור כי זקנה והזדקנות היא בהקשרים משפטיים רבים משום המשכיות של החיים בגילים צעירים יותר, ולא תמיד ניתן בקלות להפריד בין הדברים. לדוגמה, הזכות להקים משפחה בהקשר החוקי, נוגעת לכל גיל, לרבות זכותם של חברי הקהילה לבחור ולהקים משפחה בגילים מתקדמים. לפיכך, היכולת לעסוק בזכויות ובסוגיות משפטיות של חברי הקהילה הגאה ב"זקנה" דווקא, איננה יכולה להיות מנותקת ממערך הזכויות הקיים בשלבי החיים שקדמו לה. יתרה מכך, הקושי לזהות את הסוגיות המשפטיות הרלוונטיות לקהילה הגאה המזדקנת נובע גם בשל ההקשר המשפטי הרחב יותר, ולפיו תחום "זכויות הזקנים" בישראל בכללותו עדיין מצוי בתהליכי התהוות ובנייה, כך שפרק זה מהווה במובן מסוים נדבך נוסף ליצירת תשתית להכרה בכך שזקנים וזקנה הם תת-קטגוריה בתחום זכויות האדם והאזרח, הכוללת בחובה תתי-קבוצות בעלות אינטרסים ייחודיים.²⁵ על אף האתגרים שתוארו לעיל, בפרק זה אנסה להציג את מה שלהבנתי הן הסוגיות המשפטיות המרכזיות בתחום, או זכו לכולטות במשפט הישראלי עד היום.²⁶ בחלקו הראשון של הפרק אסקור את תחום הירושה והצוואה; בחלקו השני אסקור את הזכויות הסוציאליות בזקנה, לרבות זכויות פנסיוניות-תעסוקתיות; בחלקו השלישי אסקור בתמצית שורה של נושאים משפטיים נקודתיים, לרבות: מעמדם של חברי הקהילה הגאה כמקבלי החלטות חילופיים, מעמדם כמטפלים לא פורמליים, וזכויותיהם במסגרות טיפול סיעודי ממושך. בחלקו הרביעי של הפרק אציג את ההקשר של גילנותה הפנימית של הקהילה הגאה. בסיכומי של הפרק אנסה להציג כמה תובנות והמלצות לפעולה בהתחשב במכלול הממצאים שתוארו. יצוין כי חלק מהסוגיות שיפורטו בהמשך אינן נוגעות אך ורק לזקנים, אך בדרך כלל הן מאפיינות את הזקנה וקשורות עמה הדוקות.

23 ראו ביתר הרחבה לעניין זה אמיר פז-פוקס ורויטל טרנר "שוויון והפליה בעבודה לקהילה הלהט"בית" בספר זה.

24 ראו NANCY J. KNAUER, GAY AND LESBIAN ELDERS: HISTORY, LAW AND IDENTITY POLITICS IN THE UNITED STATES (2011); Nancy J. Knauer, *LGBT Elder Law: Toward Equity in Aging*, 32 HARV. J.L. & GENDER (2009).

25 באופן כללי על התהוות תחום "זכויות הזקנים" כתחום ידע מהותי במשפט ראו ישראל דורון **משפט צדק וזקנה** (מהדורה שנייה, 2010); ישראל דורון **זקנה בהיכלים של צדק: על זקנים וגילנות בפסיקה בית המשפט העליון** (2012) (להלן: דורון **זקנה בהיכלים של צדק**).

26 מכאן שישנן סוגיות משפטיות שבהחלט רלוונטיות לחברי הקהילה המזדקנים שלא נסקרות בפרק זה. כך לדוגמה, סוגיית ההפליה מטעמי גיל, לרבות חובת הפרישה הגילאית, היא סוגיה חשובה לחברי הקהילה המזדקנים, אשר יכולים בהקשר לחוות הפליה כפולה: הן כחברי הקהילה והן כזקנים. עם זאת, סוגיה משפטית זו "מכוסה" לעניות דעתי רובה ככולה בספרות הביקורתית הקיימת על הפליה מטעמי גיל בתעסוקה, עם המורכבות המשפטית הייחודית לסוגיה זו. בהקשר זה ראו לדוגמה ישראל דורון ועינת וקליין "הזירה הלא מתאימה? הפליה מטעמי גיל בראי בית הדין האזורי לעבודה בחיפה" **עבודה, חברה ומשפט** יב 435 (2010).

ב. ירושה וצוואה

חלוקת רכושו של אדם לאחר מותו מוסדרת בישראל בחוק הירושה. הסדר הירושה בישראל מבוסס על הבחנה בין שני מצבים משפטיים: האחד – מצב שבו אדם לא הכין צוואה, או אז חלה "ירושה על פי דין"; השני – מצב שבו אדם הכין צוואה, או אז חלה "ירושה על פי צוואה".²⁷ זוגות "גאים" באופן היסטורי נתקלו בחסמים וכשלים בכל הנוגע לזכויותיהם החוקיות הן כיורשים והן כמצווים. הדברים נבעו באופן טבעי מסוגיות של ההכרה המשפטית כשהם עונים להגדרת המושג "בני זוג" או כשהם "הורים" או "שאיירים" של מי שהלכו לעולמם.

הסוגיה המשפטית המרכזית שאסקור בהקשר זה עוסקת במעמדו החוקי של אחד מבני זוג מאותו מין בכל הנוגע לזכות הירושה.²⁸ כפי שצוין לעיל, זכויות בני משפחה ובני זוג בקניין (עיצובן) של אהובם שנפטר מעוגנות בישראל במסגרת חוק הירושה, התשכ"ה–1965. אם אדם הכין בחייו צוואה תקפה וחוקית, הרי שהוראותיה מחייבות.²⁹ לפיכך, בהקשר של פרק זה, כאשר חברים בקהילה הגאה הכינו מראש צוואה, ובמסגרתה – לדוגמה – ציוו את כל רכושם לאדם אחר לפי רצונם ובחירתם, הסוגיה המשפטית הנוגעת למהות היחסים המשפטיים שבין כותב הצוואה לזוכה או למעמדם היא חסרת משמעות וחשיבות. לכן מומלץ באופן כללי להכין צוואה אם רוצים להבטיח כי ההעדפות והרצונות האישיים אכן יוגשמו. הדברים נכונים במיוחד לחברי הקהילה הגאה, שכן כלי הצוואה מאפשר "לתפור" את חלוקת העיזבון על פי ההעדפות האינדיבידואליות, ובהתאם למארג הקשרים האישיים.³⁰

27 לספרות משפטית כללית בנושאים בסיסיים אלה של ירושות וצוואות ראו לדוגמה שמואל שילה פירוש לחוק הירושה, תשכ"ה–1965 (2002); בעז קראוס דיני ירושה ועזבון (2010); מיכאל קורנאלדי דיני ירושה – צוואות, ירושות ועזבונות (2012).

28 יש לזכור כי בהקשר הלהט"בי, עשויה להתעורר גם שאלה של ירושה על פי דין בנוגע לילדים של בני זוג מאותו המין, בייחוד כאשר מדובר בירושה של מי שאינו ההורה הביולוגי (ואף כזה שלא נרשם כהורה מאמץ). בהקשר זה יצוין כי על פי חוק הירושה, התשכ"ה–1965, ילד מאומץ יורש את מאמצו כאילו היה ילדו (שם, ס' 16(a)). ברם, משפחות חד-מיניות שאחד ההורים אינו ההורה הביולוגי, יש צורך להכין צוואה על מנת להפוך את הילד לזוכה בעיזבון.

29 ראו שם, ס' 2, ואת מכלול הסעיפים המופיעים בסעיף ג' לחוק הירושה.

30 מעמדה של הצוואה במשפט הישראלי הוא חזק, שכן אחד מעקרונות היסוד המעוגנים בחוק הירושה הוא חופש הציווי. כפי שנאמר על ידי השופט מלץ בע"א 245/85 אנגלמן נ' קליין, פ"ד מג(1) 772, 781 (1989): "מוסד הצוואה כולו בנוי על העיקרון של כיבוד רצון המצווה. ברצותו מוריש וברצותו מנשל". עם זאת, יש לזכור כי גם כאשר יש צוואה, אין הדבר מונע את יכולתם של בני משפחה או אנשים נוספים לתקוף את חוקיותה או תקפותה (ואפשרות זו נכונה כלפי כל צוואה, ולא רק ביחס לצוואת של חברי הקהילה הגאה). בנוסף, יש גם לזכור כי מנגנון הצוואה יכול להיות כלי פוגעני בחברי הקהילה הגאה. דוגמה לכוח הפוגעני של הצוואה ניתן למצוא בפרשת ת"ע (משפחה ב"ש) 1320/08 פלוני נ' פלונית (פורסם בנבו, 23.8.2010) (להלן: עניין פלוני). בפרשה זו הוגשה התנגדות לצוואתו של המנוח, אשר הותיר צוואה בכתב יד, ובמסגרתה ציווה את כל רכושו לאחרות. המתנגד לצוואה היה מי שהיה בן זוגו והידוע בציבור של המנוח, שבמשך שנים ניהל עמו מערכת יחסים חזקה ויציבה אשר התבססה על אהבה וראגה. עם זאת, בשל רצונו של המנוח, הוצנע קשר זה מעיני הציבור וממשפחתו של המנוח (אבל היה ידוע לרבים בקרב הקהילה הגאה). בית המשפט לענייני משפחה דחה את התנגדות בן זוגו של המנוח מהטעם שהוכח בפניו כי הצוואה בכתב יד הייתה תקפה ולפיכך יש לקיימה. יצוין כי על פסק דין זה הוגש ערעור לבית המשפט המחוזי ועובר למועד כתיבת פרק זה טרם ניתנה החלטה בערעור.

לפיכך, השאלה המשפטית המרכזית בהקשר של זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה התעוררה בנוגע לזכויות בני זוג כאשר בן הזוג המנוח לא הותיר צוואה. הדילמה המשפטית או הפרשנית התעוררה בהקשר הישראלי, הואיל וסעיף החוק הרלבנטי בחוק הירושה, הדין במעמד של בני זוג שאינם נשואים כדין אלא מוכרים כידועים בציבור, מאמץ את הלשון "איש ואישה", והשאלה שנשאלת בהקשר זה היא: האם מונח זה כולל גם בני זוג מאותו המין?

סעיף 10 לחוק קובע כי יורשים על פי דין הם: (1) מי שהיה במות המוריש בן זוגו.³¹ השאלה הפרשנית הרלוונטית שהתעוררה בהקשר של הקהילה הגאה הייתה: האם "בן זוג" כולל גם בן זוג בן אותו מין או בני זוג שאינם נשואים. סוגיה זו מתחדדת גם לאור סעיף 55 לחוק הירושה, המשווה את מעמדם של ידועים בציבור למעמדם של בני זוג נשואים. לשונו של סעיף זה שונה וקובעת כך: "מעין צוואה": "איש ואישה החיים חיי משפחה במשק בית משותף אך אינם נשואים זה לזה, ומת אחד מהם ובשעת מותו אף אחד מהם לא היה נשוי לאדם אחר, רואים את הנשאר בחיים כאילו המוריש ציווה לו מה שהנשאר בחיים היה מקבל בירושה על-פי דין אילו היו נשואים זה לזה, והוא כשאין הוראה אחרת, מפורשת או משתמעת, בצוואה שהשאיר המוריש". לשונו של סעיף זה מתחדדת אף יותר את השאלה הפרשנית, אם "איש ואישה" יכולים להכיל גם זוגות חברי הקהילה הגאה, ואם כן – עד כמה.³¹

אבן הדרך בתחום זה הייתה פסק הדין של בית המשפט המחוזי בנצרת משנת 2004, בפרשה המוכרת כפרשת עזבון ש.ר. ז"ל.³² עובדות המקרה היו כדלקמן: שני בני זוג חיו יחד חיי שיתוף לכל דבר ועניין במשך 40 שנים. הם הכירו בשנת 1960 בתל אביב, התאהבו, ועברו להתגורר יחדיו. כעשר שנים מאוחר יותר הם עברו להתגורר בקריית שמונה, שם גרו במשך כ-30 שנים, ניהלו משק בית משותף, והיו מוכרים היטב למשפחותיהם ולשכניהם כבני זוג שותפים לחיים. בן זוגו של המערער, שהיה גם צעיר ממנו ב-3 שנים, אושפז באופן מפתיע בהיותו בן 70, ונפטר עקב סיבוכים בריאות. בעקבות מותו המפתיע של בן זוגו, פנה המערער בבקשה לקבלת צו ירושה מהרשם לענייני ירושה בחיפה ובצפון, אך זה דחה את בקשתו בהתבסס על סעיף 55 לחוק הירושה, וזאת בשל פרשנות הביטוי "איש ואישה" – אשר במסגרתו בני זוג בן אותו מין אינם בגדר הביטוי האמור. התיק הועבר לדין בבית המשפט לענייני משפחה בנצרת בעקבות ערעור על החלטת הרשם. בית המשפט לענייני משפחה דחה אף הוא את תביעת המערער.³³

השאלה הפרשנית שהתעוררה בערעור לבית המשפט המחוזי במקרה זה הייתה: האם המושג "איש ואישה" כולל בחובו גם את הקשרים של שני בני זוג מאותו המין – וזאת בהקשר הקונקרטי של חוק

31 נציין כי בשנת 2009 הוגשה הצעת חוק פרטית מטעם ח"כ חיים אורון לשינוי ס' 55 לחוק הירושה כך שיתייחס ל"בני זוג" ולא ל"איש ואישה" (הצעת חוק הירושה (תיקון – בני זוג מאותו מין), התשס"ט–2009, פ/18/422). הצעות חוק דומות הוגשו גם בשנים קודמות, אך מעולם לא קיבלו תוקף של חוק. בכנסת ה-19 קידמה שרת המשפטים בשעתו, ציפי לבני, הצעת חוק בנוסח דומה. במאי 2014 ההצעה אף אושרה בוועדת השרים לענייני חקיקה והחלו הליכי ההכנה לקריאה שנייה ושלישית. עם זאת, נכון להיום הכנסת ה-20 לא קיבלה החלטה להחיל רציפות על הצעת חוק זו ומשמעות הדבר שהליכי החקיקה נפסקו. ע"א (מחוזי נצ') 3245/03 ירושת ש.ר. ג' היועץ המשפטי לממשלה במשרד האפטרופוס הכללי (פורסם בנבו, 11.11.2004).

33 ראו ת"ע (משפחה נצ') 710/01 פלוני ג' האפטרופוס הכללי (לא פורסם, 15.10.2003).

הירושה? בית המשפט המחוזי, בדעת רוב, הפך את החלטת בית המשפט לענייני משפחה.³⁴ השופטים נחלקו בדעותיהם בנוגע לפרשנות הוראת סעיף 55 לחוק: הנשיא (בפועל), השופט מנחם בן-דוד, סבר בדעת המיעוט כי בהתחשב בלשון החוק ובהיסטוריה החקיקתית של חוק הירושה, הרי פרשנות תכליתית מובילה לתוצאה שהוראת הסעיף אינה חלה על בני זוג בני אותו המין. יתרה מכך, אף ראוי וצודק שבני זוג בני אותו מין יירשו זה את זה, מן הדין כי המחוקק הוא זה שיכריע בסוגיה, לאור רגישותה החברתית, ולא בתי המשפט.

כנגד חוות דעת זו, סברה דעת הרוב – של סגן הנשיא נסים ממן והשופטת גבריאלה (דה-ליאו) לוי – אחרת. שופטים אלה התבססו על מה שהם כינו "הפרשנות החדשה" של הפסיקה בכל הנוגע להבנת המושג "בן זוג", אשר צריכה לדעתם להקריין גם על הפרשנות הראויה למושג "איש ואישה". או כדברי סגן הנשיא ממן (פסקה 10 לפסק דינו):

"האם הפרשנות המרחיבה שניתנה לביטוי "בן זוג" משפיעה על פרשנות הביטוי 'איש ואישה' שבסעיף 55? לדעתי התשובה חיובית, למרות שמדובר בשני ביטויים שונים ולמרות שהפסיקה שעסקה בכך לא נגעה במישור דיני הירושה. תרומתה של הפסיקה שתוארה לעיל אינה ביישומה הישיר; היא באה לידי ביטוי בהענקת ההשראה לרעיון שהתא הקרוי 'משפחה' יכול להיווצר גם בלי נישואין וגם אם שני חבריו הם בני אותו מין. נקודת הכובד כאן היא 'משפחה' שהיא גרעין הזכות שבסעיף 55 לחוק".

מוסיף סגן הנשיא ממן ומצדיק את מדיניותו השיפוטית על רקע טענת דעת המיעוט כי ראוי שהמחוקק ישנה את החוק ולא בית המשפט, ומדגיש כי בהכרעתו הפרשנית אין בכוונתו ליצור סטטוס חדש, שכן את הסטטוס של ידועים בציבור יצר המחוקק הישראלי כבר לפני עשרות שנים ולצורך חוקים שונים. לא זו אף זו: הזמנים משתנים, ויש צורך להתאים את המשפט למציאות המשתנה, ולפיכך אין כיום שום סיבה שהכרה בזכויות הירושה של ידועים בציבור בני אותו מין לא תובן כצעד מתבקש מהמצב המשפטי הנוכחי.

על דברים אלה הוסיפה השופטת לוי, שהצטרפה כאמור לשופט ממן, והוסיפה גם נדבך ערכי ומוסרי רחב יותר: לדבריה, שלילת זכותו של בן אותו המין לרשת את בן זוגו כירוש על פי דין, כאשר חיי השיתוף שהוא חי עם בן זוגו הוכרו כבר גם על ידי בית המשפט העליון כשווים לחיי שיתוף של בני זוג בני מין שונה – מהווה לא פחות מאשר "רמיסת המיעוט ויוצא הדופן". לשיטתה, אין בנמצא כל אינטרס נגדי שיכול לעמוד כנגד פגיעה כזו ולגבור עליה, לא בחוק הירושה ואף לא בחוקים אחרים וודאי לא בחוקי-היסוד.

34 יצוין כי במסגרת הערעור הורחבה זירת הטיעון באופן שהמערער טען כי זכותו להכרה נובעת לא רק מכוח ס' 55 לחוק הירושה לעיל, אלא גם מכוח הוראת ס' 11 לחוק הירושה העוסק בזכויות הירושה של "בן זוג" (ואינו משתמש בלשון של "איש ואישה") ומכוחו למעשה ניתן להסיק כי אם המוריש לא הניח קרובים אחרים, בן הזוג יורש את העיזבון כולו. בית המשפט המחוזי דחה טענה זו. לבית המשפט המחוזי לא היה ספק כי הוראת ס' 11 לחוק איננה חלה על נסיבות המקרה. לדברי בית המשפט, לשונו המפורשת של החוק והקשרו ההיסטורי מלמדים כי מדובר אך ורק במי שהיה בן זוגו של המנוח "בשל קשר נישואין שהיה קיים ביניהם על פי דין דתם".

פסיקה זו של בית המשפט המחוזי לא הגיעה לדיון בבית המשפט העליון בעקבות אימוץ דעת הרוב על ידי היועץ המשפטי לממשלה.³⁵ התוצאה אפוא היא שפסיקה זו, המהווה את התקדים המנחה בתחום, למעשה הבהירה את המציאות המשפטית באופן שהכירה בכך שגם בני זוג מאותו המין זכאים לרשת את בני זוגם אף בהיעדר צוואה, בדומה לזוגות ולירועים בציבור אחרים. מדובר בפסיקה תקדימית, פורצת דרך אשר לא הייתה יכולה להתקבל ללא המאבקים המשפטיים שקדמו לה, כגון בפרשת דנילוביץ.³⁶

עם זאת, מדובר בפסיקה שנויה במחלוקת, אשר לא התקבלה על ידי כלל השופטים או הערכאות השיפוטיות בישראל.³⁷ יתרה מכך: מורכבות ההכרה בזכות לירושה על פי דין בהקשר של בני זוג מאותו המין השליכה גם על סוגיות משפטיות נוספות. לדוגמה, בעניין פלוני תבע בן זוגו של המנוח לא רק להיות מוכר כבן זוגו, אלא גם לקבל מזונות מן העיזבון, וזאת בהתבסס על התקדים המנחה של בית המשפט המחוזי בנוגע לפרשנות סעיף 55 ותחולתו על בני הקהילה הגאה. ברם, בית המשפט לענייני משפחה דחה את תביעתו, ותוך כך דחה מפורשות את עמדת הרוב של בית המשפט המחוזי. עמדתו של

35 ראו לעניין זה בפס' 23 לתגובת המדינה בבג"ץ 3045/05 בן ארי נ' מנהל מינהל האוכלוסין (פורסם בנבו, 16.11.2005). שם נאמר כך: "היועץ המשפטי נקט בעמדה דומה בעניין ע"א 3245/03 ירושת המנוח ש.ר. ז"ל נ' היועץ המשפטי לממשלה, שעניינו תחולת סעיף 55 לחוק הירושה, התשכ"ה-1965 (להלן – חוק הירושה), על בני זוג חד מיניים. לפי עמדתו, הפרשנות שניתנה על ידי רוב שופטי ההרכב לעניין סעיף 55 לחוק הירושה, הינה פרשנות סבירה ואפשרית. לעניין זה, ציין היועץ המשפטי לממשלה, כי הרציונל בבסיס הסדרי הירושה הקבועים בסעיף 55 לחוק הירושה, הינו כפול: הראשון הינו לאפשר לבן הזוג שימוש ברכוש המשותף, ובכך להגן על אינטרס לגיטימי של התלוי, והשני הינו כיבוד רצונו המשוער של בן הזוג המת. פרשנות הקובעת כי התכליות הללו חלות לעניין בני זוג חד מיניים, ולכן חל עליהם ההסדר הקבוע בסעיף היא כאמור סבירה, ואין בה משום יצירת מעמד אישי חדש".

36 בג"ץ 721/94 אל-על נתיבי אויר לישראל בע"מ נ' דנילוביץ, פ"ד מח(5) 749 (1994). במקרה זה דובר על מקרה שבו חברת אל-על שללה מדייל אויר את זכותו להעניק לבן זוגו כרטיס טיסה ללא תשלום (וזאת כחלק מהטבות השכר שלהם זכאים דיילי אויר על פי הסכם העבודה הקיבוצי) בטענה שהטבה זו אינה חלה על בני זוג בני אותו המין. בג"ץ קיבל את העתירה ואימץ פרשנות שלפיה "בן זוגו" של עובד כולל גם בן זוג בן אותו המין.

37 יש לזכור כי הואיל ואין מדובר בפסיקה של בית המשפט העליון, אין מדובר בתקדים מחייב, אלא תקדים מנחה בלבד. ואכן, בפסיקה מאוחרת יותר ניתן למצוא אמירות-אגב של שופטים אשר מסתייגים ומתנגדים לפרשנות של דעת הרוב של בית המשפט המחוזי. ראו לדוגמה, בתיק רבני (אזורי ח') 2-835722 פלונית נ' אלמוני (פורסם בנבו, 16.3.2011) שם הגישה אמו של המנוח בקשה למתן צו ירושה על פי דין. כנגד בקשה זו הוגשה התנגדות ובקשה נגדית להעברת הדיון לבית המשפט לענייני משפחה על ידי בני זוגו של המנוח, שטען שהוא הידוע בציבור של המנוח, ולפיכך ראוי להכיר בו כבן זוגו – וזאת בהסתמך על פסק הדין של בית המשפט המחוזי בנצרת. בית הדין הרבני דחה את בקשת בן הזוג, ואף ציין כי הוא מאמץ את עמדת דעת המיעוט של השופט בן דוד (פסק הדין זמין ב: <http://www.daat.ac.il/daat/psk/psk.asp?id=547>). ביקורת דומה נמתחה על עמדת הרוב גם על ידי השופט טישלר בעניין פלוני, לעיל ה"ש 30. עם זאת, כפי שצוין, על פסק דינו של השופט טישלר הוגש ערעור לבית המשפט המחוזי בבאר שבע. ראו עמ"ש 8138-11-10 (מחוזי ב"ש) עיזבון אלמוני נ' פלוני (לא פורסם). יתרה מכך, לערעור זה נלוותה בקשת הבית הפתוח בירושלים לגאווה ולסובלנות והאגודה לזכויות האזרח להצטרף כ"ידיד בית המשפט" להליך. ראו באתר האגודה לזכויות האזרח: www.acri.org.il/pdf/petitions/hit8138amicus.pdf. בסופו של יום הערעור נמחק ללא הכרעה מהותית לגוף המחלוקת נשוא הערעור.

השופט טישלר הייתה שלא ניתן לקבל את עמדת בית המשפט המחוזי ולקבוע שהתפסות החברתיות השתנו באופן שמצדיק החלה של חוק הירושה על בני זוג מאותו המין.³⁸ נדמה אפוא שתמונת המציאות מורכבת: מחד גיסא, בקרב פרקליטות המדינה והיועץ המשפטי לממשלה התגבשה העמדה שלפיה דעת הרוב בבית המשפט המחוזי בפרשת עזבון המנוח ש.ר., היא עמדה משפטית נכונה וראויה, שראוי לרשויות המדינה ליישמה. יתרה מכך, מדובר בהכרעה המהווה תקדים מנחה, שבמודע לא הוגשה עליו בקשת רשות ערעור לבית המשפט העליון. מאידך גיסא, ניתן לזהות כי דעת הרוב מעוררת התנגדות, ואיננה מקובלת לפחות על חלק מהשופטים בערכאות שונות בישראל. אשר על כן, ככל הנראה סוגיה זו תגיע בסופו של יום להכרעתו של בית המשפט העליון, על מנת להפוך את ההכרעה בנדון לתקדים מחייב לכל דבר ועניין.

ג. זכויות סוציאליות בזקנה: קצבאות זקנה, שאירים ופנסיה תעסוקתית

הקשר משפטי נוסף שהוא מהותי לזכויותיהם של חברי הקהילה הגאה נוגעת לזכויותיהם לביטחון סוציאלי בזקנה, בכלל, ולזכויותיהם במכלול מערך קצבאות הזקנה, השאירים והפנסיה התעסוקתית, בפרט. דיון מקיף במרכזיות של זכויות חברתיות אלה למעמד החברתי של הזקנים בישראל באופן כללי חורג מגדרי מאמר זה. נסתפק בציון העובדה שלמרבית הזקנים בישראל, קבלת קצבאות זקנה ושאירים מהמוסד לביטוח לאומי, וקבלת גמלה פנסיונית מקרן פנסיה תעסוקתית, מהווים תנאי יסוד בסיסי למימוש זכותם לחיים בכבוד בזקנה.³⁹

1. קצבאות זקנה ושאירים

יש לזכור כי זקנים, בהכללה, חשופים יותר לעוני.⁴⁰ הדבר נובע ממגוון סיבות, חלקן מבניות-חברתיות (כגון חובת הפרישה בגיל מסוים, או הפליה מטעמי גיל בתעסוקה, השוללת מזקנים את היכולת למצוא עבודה) וחלקן אישיות-פתולוגיות (כגון חולי, מוגבלות או אבדן כשירות).⁴¹ הרובד הבסיסי להבטחת הביטחון הסוציאלי בזקנה בישראל מבוסס על מערך קצבאות הזקנה והשאירים מכוח חוק הביטוח הלאומי.⁴² רובד זה אמור להבטיח רק קיום מינימלי של כבוד, לכל הזקנים תושבי ישראל, ובהקשר זה

38 עניין פלוני, לעיל ה"ש 30, בפס' 14 לפסק דינו של השופט טישלר.
 39 לסקירה על אודות חשיבות הביטחון הסוציאלי לזכויותיהם של הזקנים ראו ישראל דורון "זכויות חברתיות בזקנה" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל 893 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004) (להלן: דורון "זכויות חברתיות בזקנה"); ג'וני גל ביטחון סוציאלי בישראל (2004); בג"ץ 5578/02 מנור נ' שר האוצר, פ"ד נט(1) 729 (2004).
 40 נכון לסוף שנת 2012 תחולת העוני בקרב זקנים בישראל עמדה על 50.5% לפני תשלומי העברה ומסים, ו-22.7% אחרי תשלומי העברה ומסים (זאת בהשוואה ל-30.3% ו-19.4% לכלל האוכלוסייה בישראל בהתאמה). ראו לעניין זה: המוסד לביטוח לאומי דוח שנתי – ממדי העוני והפערים החברתיים 2012 (2012), זמין ב: www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/DohOni2012.pdf.
 41 לניתוח תופעת העוני בזקנה ראו אצל דורון "זכויות חברתיות בזקנה", לעיל ה"ש 39.
 42 ראו פרק י"א לחוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995.

חברי הקהילה הגאים אינם שונים מכל תושב ישראל אחר.⁴³ הדילמה המשפטית מתעוררת שוב, בהקשר של זכויותיהם של בני זוג במשפחות בני אותו המין, ביחס לזכויות לקצבת שאירים: קצבה המקבילה לקצבת זקנה המוענקת ל"שאיירי" של הנפטר, דהיינו בן זוגו, ילדיו הקטינים ובני משפחה אחרים התלויים בו למחייתם.

הסוגיה העקרונית שבנדון הגיעה לפתחו של בית הדין האזורי לעבודה במסגרת תביעה שהגישה האגודה לזכויות האזרח בשנת 2004 מטעמו של גיורא רז, שבן זוגו, יעקב לסבודר נפטר ממחלה קשה, והמוסד לביטוח לאומי סירב לשלם לו גמלת שאירים שכן סירב להכיר בו כ"שאיירו" של הנפטר.⁴⁴ בנסיבות המקרה דובר על בני זוג שחיו יחדיו 23 שנים, וניהלו משק בית משותף, והמנוח היה המפרנס העיקרי. בני הזוג התגוררו בדירתו של המנוח, ולאחר שזה לקה במחלת הסרטן, טיפל בו התובע במסירות רבה, ואף עזב לצורך כך את מקום עבודתו. על אף כל אלה, סירב המוסד לביטוח לאומי להכיר בו כ"שאייר", שכן לשיטתו הוא לא עמד בתנאים של הגדרת "אלמן" לפי סעיף 238 לחוק הביטוח הלאומי,⁴⁵ ואף לא להגדרת "אלמנה". הוראת סעיף 238 "הגדרות" קובעת ככלל כי "אלמנה" היא מי שהייתה אשתו של המבוטח בשעת פטירתו, ואילו "אלמן" הוא מי שהיה בן זוגה של המבוטחת בשעת פטירתה, כל עוד יש עמו ילד או הכנסתו אינה עולה על סכום המוגדר בחוק. במילים אחרות, לכאורה, לשון החוק מכוונת לזוגות הטרנסקסואליים, וזאת בהתבסס על ההטיה המינית של לשון החוק.

היועץ המשפטי לממשלה דאז, מני מזוז, הגיש לבית הדין לעבודה את עמדתו. בעמדתו, קבע היועץ המשפטי כדלקמן:⁴⁶

"לכאורה, על פי העובדות שבכתב התביעה, מקיימים התובע ובן זוג המנוח את הקריטריונים שנקבעו בפסיקה לזיהויים כידועים בציבור. סבורים אנו, כי השוני בין זוגות חד-מיניים המקיימים את הקריטריונים האמורים, לבין זוגות הטרנסקסואלים נשואים או ידועים בציבור, אינו שוני רלבנטי לענין הזכויות לקצבת שאירים, ולפיכך, וגם על יסוד עקרון השוויון, הפרשנות הראויה לסעיף 238, המקיימת את תכליתו של החוק, היא זו המאפשרת להכיר בזכויות של בן זוג מאותו מין לקצבת שאירים.

תוצאה זו מתבקשת אף מן הטעם שלא ניתן להצדיק מצב לפיו זכויות של שאירים לקצבת שאירים מכוח חוק הביטוח הלאומי לא תוכרנה כלל אך מן הטעם שהם בחרו לחיות במערכת זוגית חד מינית...

43 כאמור, פרק זה אינו עוסק בכל הסוגיות המשפטיות הרלוונטיות לביטחון הסוציאלי בזקנה של חברי הקהילה הגאה, כך לדוגמה מתעוררת שאלה מעניינת בנוגע לפרשנות המושג "עקרת בית" (כמשמעותו בס' 238 לחוק הביטוח הלאומי), ותחולת המושג על בני זוג הומוסקסואליים בכל הנוגע לזכות לקצבת זקנה. כמו כן הוא אינו עוסק בפרשנות ותחולת הוראות חוק הבטחת הכנסה, התשמ"א-1980, המקנה זכות להשלמת הכנסה לזקנים שרמת הכנסתם, גם אחרי קבלת קצבאות הזקנה או השאירים עדיין מגעת מתחת לרמת הכנסה בסיסית. כאמור, מדובר על הסדרים וסוגיות שטרם נדונו בפסיקה ועוד יבוא יומם לידון בפסיקה ובספרות המשפטית.

44 ראו ב"ל (אזורי ת"א) 3536/04 רז נ' המוסד לביטוח לאומי (לא פורסם, 18.8.2005).

45 "אלמן" מוגדר באופן כללי כ"מי שהיה בן זוגה של המבוטחת בשעת פטירתה..."

46 לקוח מאתר האגודה לזכויות האזרח בישראל: www.acri.org.il/he/?p=1063

כללם של דברים לסיכום, עמדת היועץ המשפטי לממשלה היא כי משהתא המשפחתי מבוסס על בני זוג מאותו מין ואין חולק על קיומו של קשר חיים של ידועים בציבור על פי המבחנים הידועים, ומשאחד מהם הולך לעולמו, הרי משהיו בני הזוג גברים יהא בן הזוג הנותר בחיים בגדר 'אלמן', ומשהיו בני הזוג נשים, תהא בת הזוג הנותרת בחיים 'אלמנה' לעניין סעיף 238 לחוק הביטוח הלאומי והזכאות לקצבת שאירים. והכול – כמובן – בכפוף לכך שבין הזוג שנפטר היה 'מבוטח' או 'מבוטחת' ונתקיימו יתר תנאי הזכאות שבחוק".

בעקבות עמדת היועץ המשפטי לממשלה, אימץ המוסד לביטוח לאומי את פרשנותו, וקיבל את תביעתו של גיורא רז – ברמה האישית, ואת עמדת היועץ המשפטי לממשלה – ברמה העקרונית, ובית המשפט העניק תוקף של פסק דין לעמדה זו. התפתחות זו הביאה לכך שביום 23.7.2009 הפיץ המוסד לביטוח לאומי חוזר כללי מספר 116/090, בנושא של "בני זוג מאותו מין".⁴⁷ בחוזר זה המוסד לביטוח לאומי חוזר ומבהיר כי הוא מקבל את העמדה העקרונית שלפיה "יש לראות בבני זוג מאותו מין כידועים בציבור" בנוגע למכלול הזכויות המפורטות בחוק הביטוח הלאומי. יתרה מכך, הואיל ובחוק הביטוח הלאומי ישנה הבחנה בין גברים לנשים, העיקרון החל הוא שיראו זוגות ששני הצדדים גברים – ההתייחסות לבן הזוג תהיה כגבר; ולהפך. החוזר מפרט באופן ספציפי את התחולה של אימוץ והכרה בבני זוג בני אותו מין בפרקים הרלוונטיים לאוכלוסייה הזקנה והעוסקים בשאירים, בסיעוד, בזקנה, בגמלה מיוחדת לזקנה, במענק פטירה ובהבטחת הכנסה.

2. פנסיה תעסוקתית: הזכות לפנסיה זקנה ופנסיה שאירים

מנגנון קצבאות הזקנה והשאירים מבטיח רף מינימום, אולם הכלי הכלכלי-חברתי החשוב ביותר המאפשר לאנשים לא רק להימנע מעוני, אלא גם לשמור על רמת חייהם בזקנתם בדומה לרמה שלפני היציאה לגמלאות – הוא כלי הפנסיה התעסוקתית. בהכללה, מדובר על מנגנון משותף לעובדים ומעבידים, אשר מפרישים יחדיו לקופה, אשר מבטיחה עם היציאה לגמלאות לשלם גמלה חודשית למבוטח עד יום מותו, וכן גמלה חודשית לשאיריו, עד מותם הם.⁴⁸

47 ראו חוזר המוסד לביטוח לאומי מס' 116/090 גמלאות 410 בנושא "בני זוג מאותו מין" (23.7.2009), זמין ב: www.btl.gov.il/benefits/HozrimGimlaot/Hozrim/%D7%91%D7%A0%D7%99%20%D7%96%D7%95%D7%92%20%D7%9E%D7%90%D7%95%D7%AA%D7%95%20%D7%9E%D7%99%D7%9F.pdf. יצוין בהקשר זה כי ישנם מקרים נוספים שלא הגיעו לערכאות משפטיות, שבעקבותיהם בשנת 2009 יצאה מנכ"לית הביטוח הלאומי דאז, אסתר דומיניסיני, בקול קורא לזוגות מאותו המין להגיש תביעות כאלה. ראו דניאל אדלסון "הביטוח הלאומי לאלמנות לסביות: הגישו תביעות" *Ynet* (15.7.2009) www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3746798,00.html.

48 לסקירה כללית על מהותה ומשמעותה של הפנסיה התעסוקתית והתפתחותה ההיסטורית בהקשר הישראלי ראו לדוגמה לאה אחדות ואביה ספיבק מערכת הפנסיה בישראל לאחר חמש עשרה שנות רפורמה (סדרת מחקרי מדיניות – התכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים, 2010) זמין ב: www.vanleer.org.il/sites/files/product-pdf/research_policy8.pdf. כן ראו לילך לוריא "פנסיה חובה בישראל: בחקיקה או בצו הרחבה כללי?" *עבודה, חברה ומשפט* יב 469 (2010).

זכויותיהם של המוטבים בקרנות הפנסיה התעסוקתיות מעוגנות רובן ככולן בתקנונים של קרנות הפנסיה.⁴⁹ אלה מצדן אינן "מזדרזות" להכיר במעמדם של זוגות להט"בים לפי התקנון.⁵⁰ המציאות הישראלית לימדה לאורך השנים, כי מידת ה"קבלה" וההפנמה של קרנות הפנסיה וגופים פיננסיים דומים (כמו חברות ביטוח) תלויה במקרים רבים בזהות הגופים והמדיניות הפנימית שלהם. במקרים רבים גופים פרטיים מנסים למנוע את ההכרה והענקת הזכויות לבני זוג מאותו מין בהקשרי הזכויות הפנסיוניות והזכויות הנלוות לכך. הסיבות הגלויות לכך נעוצות לכאורה בהסתמכות על לשון התקנונים כפשוטה לצד אימוץ פרשנות "הטרנססואלית" שלהם. באופן פחות גלוי (שכן לפחות בהליכים המשפטיים שבהם היו מעורבים בני זוג בני אותו מין הדברים לא נטענו מפורשות), נדמה שברקע הדברים עומדים לא רק ההבניה החברתית והסטיגמה השלילית הקיימת כלפי חברי הקהילה הגאה, אלא גם שיקולים כלכליים כבדי משקל: כל פרשנות בתחום הביטוח הסוציאלי והפנסיוני שמרחיבה את מעגל הזכאים והמבוטחים, מעמיסה על קרנות הפנסיה תוספת עלות כספית משמעותית ופוגעת לפיכך ברווחיותן ובאיתנותן הכלכלית.⁵¹

המאבק החשוב הראשון בתחום הנדון שהגיע בראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת לפתחם של בתי המשפט בישראל נגע לעניינו של מר אדיר שטיינר. שטיינר תבע את זכויותיו מכוח היותו בן זוג של קצין צה"ל שהלך לעולמו, ואשר צה"ל לא הכיר במעמדו ובזכויותיו לגמלאות. בעניין זה ניתנו

49 יש לזכור כי נכון להיום ישנו מגוון רחב של הסדרי פנסיה תעסוקתית במדינת ישראל: החל מפנסיה תקציבית (שבה העובדים והמעבידים אינם מפרישים באופן שוטף לקרן הפנסיה, וזו משולמת בבוא היום מהתקציב השוטף של הארגון – בדומה למה שהיה נהוג בעבר בשירות המדינה); דרך קרנות הפנסיה המוכרות כיום כקרנות הפנסיה הוותיקות (קרנות פנסיה צוברות שהיו נהוגות בעיקר בשוק העבודה ההסתדרותי, ושהבטיחו זכויות מוגדרות אף ללא זיקה הכרחית להיקף ההפרשות או לתשואה שהקרנות השיגו), וכלה בקרנות פנסיה המוכרות כיום כקרנות הפנסיה החדשות, שהן קרנות צוברות שבהן לא מובטחות מראש זכויות המבוטחים, ואלה בבוא היום יהיו תלויות בביצועי השוק ובהיקף ההפרשות בפועל של העובד והמעביד. על אף ההבדלים המשפטיים המהותיים בין הסדרים פנסיוניים אלה, במרבית המקרים, זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה יהיו תלויות בהוראות התקנונים הספציפיים של הקרנות השונות. לבסוף, ראוי לציין כי על פי מרבית התקנונים, לעובדים-המבוטחים קיימת הזכות לציין מפורשות את זהות המוטבים במקרה של פטירה – זכות המאפשרת לחברי הקהילה הגאה (כמו לכל אדם אחר) "לעקוף" את הוראות חוק הירושה ולהבטיח את זהות המוטב על פי ההעדפות האישיות.

50 לדוגמה תקנות פנסיה מקיפה של חברת מיטב פנסיה, משתמשות בלשון מאוד מגדירית בהקשר של הגדרת מושגים כגון "אלמנת מבוטח" (ס' 1 לתקנון – "מי שהיתה בת זוגו של מבוטח ביום פטירתו"), "בת זוג" ("אחת משני אלה: (1) אשתו של מבוטח או פנסיונר; (2) ידועה בציבור של מבוטח או פנסיונר"); ולבסוף "ידועה בציבור" ("מי שהוכרה כידועה בציבור כאשתו של מבוטח בהחלטה של ערכאה שיפוטית המוסמכת לכך ובלבד שהחלטה ניתנה בהליך בו הסעד העיקרי המבוקש הוא ההצהרה בדבר היותה ידועה בציבור כאשתו של המבוטח"). נוסח הלשון כמפורט לעיל, מקל מאוד ברמה הפרשנית-לשונית, לדחות על הסף תביעות של חברי הקהילה הגאה, ולחלופין, להקשות עליהם עד מאוד בדרישה לנקיטת הליכים משפטיים נוספים לשם קבלת סעד הצהרתי.

51 לטיעון נרחב על אודות ההשלכות הכלכליות (הקשות) שיש, לדוגמה, לאימוץ פרשנות שקובעת כי לא ניתן להפלות בין אלמנים לאלמנות בנוגע לגובה פנסיית השאירים, ראו בבג"ץ 2911/05 אלחנתי נ' שר האוצר, פ"ד סב(4) 406 (2008). באותו עניין טענו קרנות הפנסיה בהרחבה, כיצד העלאת (והשוואת) שווי הפנסיה לשאירים לאלמנים תחייב מקורות כספיים נוספים שאינם בנמצא בקופות הפנסיה, דבר שעלול להביא לכך שבסופו של יום ייאצו לפגוע בכלל הזכויות של כלל זכאי הפנסיה על מנת לממן כלכלית את השוואת הזכויות.

בתחילה שתי החלטות סותרות: האחת, של ועדת הערר מכוח חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), התש"י-1950, אשר דחתה את עררו של מר שטיינר;⁵² ולעומת זאת ועדת הערר מכוח חוק שירות הקבע בצבא הגנה לישראל (גמלאות) [נוסח משולב], התשמ"ה-1985,⁵³ אשר קיבלה את תביעתו של שטיינר בהסתמך על הפסיקה התקדימית בפרשת דנילוביץ.⁵⁴ על שתי ההחלטות הללו הוגשו ערעורים לבית המשפט המחוזי, אך בסופו של דבר הגיעו פרקליטות המדינה והפרקליטות הצבאית להסכם עם מר שטיינר ולפיו משולמת לו גמלה חודשית. כך נמחקו הערעורים, ובפועל גופים אלה הכירו בזכאותו של המערער – כבן זוג מאותו המין – למכלול הזכויות הפנסיוניות והסוציאליות.⁵⁵ התוצאה היא כי בני הקהילה הגאה, שהם בני זוג לחיילים או אנשי קבע (פעילים או גמלאים) זכאים למכלול הזכויות הסוציאליות לפנסיה המוקנות לבני משפחה, לבני זוג ולשאירים ללא הפליה או הבחנה.

ההתפתחות המרכזית הבאה בתחום התרחשה בשנת 1995, כאשר בעקבות ההכרעה בפרשת דנילוביץ,⁵⁶ קיבלה אוניברסיטת תל-אביב את תביעתו של פרופ' עוזי אבן, והחליטה להעניק לבן זוגו את מלוא הזכויות שהייתה מעניקה לידוע לציבור של חבר הסגל האקדמי, לרבות קבלת פנסיונית שאירים, פטור מתשלום שכר לימוד לבן הזוג וכו'.⁵⁷ על בסיס אותה מגמה, בשנת 1998 הכיר נציב שירות המדינה בזכאותו של בן זוג בן אותו המין של עובד מדינה לקצבת שאירים, למרות לשון החוק של חוק שירות המדינה (גמלאות) [נוסח משולב], התש"ל-1970.⁵⁸ אולם המשך הדרך לא היה פשוט,

- 52 ראו ע"מ (ת"א) 8/94 שטיינר נ' קצין התגמולים בוועדת הערעורים לפי חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (פורסם בנבו, 13.8.1995). ס' 1 לחוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), התש"י-1950 ("פירושים") מגדיר כך את המושג "בן משפחה" של חייל שנספה במערכה: "מי שהיתה אשתו של הנספה ביום מותו, ובכלל זה אשה שלפני מות הנספה גרה יחד עמו וביום מותו היתה ידועה בציבור כאשתו – אף אם נישאה לאחר"; וברוח דומה "מי שהיה בעלה של הנספה ביום מותה, ובכלל זה גבר שלפני מות הנספה גר יחד עמה וביום מותה היה ידוע בציבור כבעלה – אף אם נישא לאחרת".
- 53 ס' 1(21) לחוק זה מגדיר בן זוג, בין היתר, כ"מי שהיתה ידועה בציבור כאשתו וגרה עמו אותה שעה או... מי שהיה ידוע בציבור כבעלה וגר עמה אותה שעה". חוק שירות הקבע עוסק בזכויותיהם של חיילים המשרתים לפי התחייבות לשירות קבע (ודומים באופיים ל"עובדים", אשר החוק מסדיר את זכויותיהם לגמלאות), וחוק משפחות חיילים שנספו במערכה עוסק בכלל החיילים, ובהקשר של זכויות בני משפחותיהם לאחר מותם עקב שירות הצבאי.
- 54 ראו ע"ש (מחוזי ת"א) 369/94 שטיינר נ' צבא הגנה לישראל (פורסם בנבו, 5.12.1996).
- 55 מאבקו של מר שטיינר לא הסתיים בכך. להליכים אלה הצטרפה גם עתירה לבג"ץ. ראו בג"ץ 5398/96 שטיינר נ' שר הבטחון (פורסם בנבו, 27.2.1997). בעקבות העתירה החליט משרד הביטחון להכיר בבן זוג בן אותו המין של קצין צה"ל בכל הנוגע לזכויות ההנצחה הניתנות לבן זוג. הכוונה בהקשר זה למכלול של זכויות שונות (כגון השתתפות בהוצאות אבל, טיפול במצבה, הסעות בני משפחה לבתי קברות צבאיים, מענק השתתפות בהנצחה פרטית ועוד) המוענקות לבני משפחה של חללי צה"ל. ראו לעניין זה עירא הדר "זכויות כלכליות לזוגות מאותו המין" בספר זה.
- 56 ראו פרשת דנילוביץ, לעיל ה"ש 36.
- 57 ראו תב"ע (אזורי ת"א) נד/3-1712 אבן נ' אוניברסיטת תל אביב (לא פורסם, 5.3.1995).
- 58 ס' 4 לחוק שירות המדינה (גמלאות) [נוסח משולב], התש"ל-1970, מגדיר שאירים, בין היתר, כך: "כך: (1) מי שהיתה אשתו בשעת מותו, לרבות מי שהיתה ידועה בציבור כאשתו וגרה עמו אותה שעה (להלן – אלמנה); (2) מי שהיה בעלה בשעת מותה, לרבות מי שהיה ידוע בציבור כבעלה וגר עמה אותה שעה (להלן – אלמן)..." כאמור, ההבחנה המגדרית בלשון החוק, יוצרת קושי פרשני א-פריורי בכל הנוגע לתחולתו על חברי הקהילה הגאה.

ועד היום ניתן לראות כי במרבית המקרים יש צורך במאבק משפטי על מנת לקבל הכרה בזכויות הסוציאליות השונות.⁵⁹

אולם המאבק המשפטי להכרה בזכותם של בני זוג מאותו מין בהקשר של זכויות סוציאליות של שאירים, לא נותר בזירת הגופים הציבוריים (אוניברסיטאות, צה"ל וכו'), אלא הופיע גם בזירת הגופים הכלכליים הפרטיים, שאינם מחויבים בהכרח באמות מידה משפטיות מנהליות-ציבורית ואף אינם כפופים להכרעות היועץ המשפטי לממשלה.⁶⁰ הפסיקה התקדימית הראשונה בהקשר זה באה בעניינו של פטריק לוי, שבמסגרתה בית הדין האזורי לעבודה בתל-אביב-יפו פסק כי בני זוג חד-מיניים נחשבים כבני זוג וכידועים בציבור לצורך תקנון הפנסיה של קרן הפנסיה מבטחים, ולכן בן הזוג השני זכאי לפנסיה שאירים לאחר פטירת בן הזוג.⁶¹

מדיניות קרנות הפנסיה להדיר ולפגוע בזכויותיהם של בני הקהילה הגאה באה לידי ביטוי גם בעמדתן בנוגע לזכותן של בנות זוג לסכיות לגמלת שאירים. בפרשת מויאל-לפלר⁶² נדונה הפרשה הבאה: התובעת ניהלה מערכת יחסים זוגית עם בת זוגה, אור ריקי לפלר, החל משנת 1998. בשנת 2003, בשל מחלה קשה שבה לקתה אור, הכיר בה המוסד לביטוח לאומי כנכה. ב-26.8.2004 נולדה לבנות הזוג בת בשם שי מויאל-לפלר, אך באופן טרגי, אור הלכה לעולמה ב-10.11.2004. אורית – התובעת – הגישה תביעה למוסד לביטוח לאומי, על מנת שיכיר בה כידועה בציבור של אור, וכן להכיר בבת המשותפת שלהן – שי – כמי שזכאית לקבל קצבת שאיר מבוטח. ואכן, על יסוד הפסיקה שתוארה לעיל, קיבל המוסד לביטוח לאומי את תביעתן.⁶³

59 ניתן להפנות בהקשר זה ליזמות פרטית בתחום הביטוח המוכרת בשם "עתיד ורוד", שהיא סוכנות ביטוח המתמחה בקידום ותכנון זכויות ביטוחיות ופנסיוניות לקהילה הגאה. בנוסף, כדוגמה לצורך עדיין לנהל מאבקים משפטיים בתחום, ראו לאחרונה את פסק הדין בק"ג (אזורי ת"א) 3438/09 אדרי נ' עירית תל אביב (פורסם בנבו, 16.8.2010). מדובר היה בתביעה לגמלת שאירים של מר אדרי, בן 62, שכן זוגו, גמלאי של עיריית תל-אביב, הלך לעולמו. עיריית תל-אביב דחתה את תביעתו בטענה שהוא לא הוכיח שהוא אכן היה "ידוע בציבור" של המנוח. העירייה טענה כי התובע לא התגורר דרך קבע יחד עם המנוח, ולראיה הוכיחה כי הייתה בבעלותו דירה שלא הושכרה. יתרה מכך, העירייה טענה כי חשבון הבנק המשותף לא היה לטובת ניהול ההוצאות השוטפות של המנוח ושל התובע. בית הדין האזורי לעבודה דחה את טענות העירייה וקיבל את תביעת התובע וקבע שדי שאדם מתגורר רב הזמן עם אדם אחר כדי לחיות חיים משותפים. ממשיך בית הדין ומציין כי "כאן המקום לציין כי בני זוג מהגיל השלישי נוהגים שלא לוותר על דירת מגוריהם בקשר שני" (שם, בפס' 41 לפסק דינה של השופטת צדיק), ולכן העובדה שלתובע הייתה דירה בבעלותו אין בה כדי לשלול את חייו המשותפים עם המנוח.

60 שאלת כפיפותן של קרנות פנסיה פרטיות לאמות מידה משפטיות מתחום המשפט הציבורי היא שאלה חשובה שדין מקיף בה חורג מגדרי פרק זה. נציין בהקשר זה לדוגמה, כי בעניין אלחנתי, לעיל ה"ש 51, נפסק כי קרנות פנסיה כפופות בהתנהגותן לעקרון השוויון בדומה לגופים ציבוריים.

61 ע"ב (אזורי ת"א) 3816/01 לוי נ' מבטחים (לא פורסם, 25.6.2001). יש לזכור כי יש הבדל בין הזכות לגמלת שאירים המעוגנת בהוראות חוק הביטוח הלאומי, ובין פנסיה שאירים, המוענקת מכוח תקנוני קרנות הפנסיה השונות.

62 ראו תיק עב' (אזורי חי') 1758/06 מויאל-לפלר נ' מבטחים מוסד לביטוח סוציאלי של העובדים (פורסם בנבו, 19.4.2007) יהיה זה ראוי לציין כי התובעת בתיק זה הייתה מיוצגת על ידי עו"ד דורי ספיבק מהתוכנית לזכויות אדם של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב וכיום שופט בית הדין לעבודה.

63 לפרשה דומה ראו במקרה של הבת המאומצת של הסוהרת פבילולה בודהנה ז"ל (שלפני מותה חיה חיים זוגיים עם בת זוגה, שהיא אמה הביולוגית של הבת), אשר נספתה באסון השריפה בכרמל ואשר משרד האוצר הכיר בה כיתומה לצורך קבלת קצבת שאירים, וזאת אף שלא הייתה אמה הביולוגית (ועל אף

אולם, בניגוד להכרעת המוסד לביטוח לאומי, כאשר התובעת ביקשה לתבוע את זכויותיה גם מקרן הפנסיה – "מבטחים מוסד לביטוח סוציאלי של עובדים" – זו החליטה כי שיעור קצבת השאירים שתשולם לאורית היא בשיעור 20% בלבד, דהיינו בהתאם למעמד של "אלמן של מבוטחת" (ולא במעמד של "אלמנה" של מבוטח – או אז שיעור קצבת השאירים הוא כפול). כנגד החלטה זו הגישה אורית תביעה לבית הדין האזורי בחיפה (בפני השופטת איטה קציר), והתבססה על עמדת היועץ המשפטי לממשלה כפי שזו הוצגה לעיל בפרשת רז, ולפיה יש לסווג כ"אלמן" או כ"אלמנה" את בן הזוג הנותר בחיים, בהתאם. קרן הפנסיה "מבטחים" גרסה מצדה כי אין להקיש מפרשת רז הואיל ושם היה מדובר על המוסד לביטוח לאומי, שהוא גוף ציבורי ללא גירעון, ואילו כאן מדובר בגוף פרטי, למטרות רווח, המצוי בגירעון כספי שהדרך לכסותו היא בפגיעה בזכויות כלל החברים שלו, ולפיכך, היענות לתביעת התובעת תגרום למעשה לפגיעה בזכויות של יתר החברים בקרן הפנסיה (אשר ייאלצו לממן את תוספת העלות).

בית הדין האזורי לעבודה דחה את טענות "מבטחים", וקיבל את תביעת אורית להכיר בה כ"אלמנה" ולא כ"אלמן". בית הדין ביסס את הכרעתו המהותית על כך שהתכלית העומדת בבסיס הזכאות לקצבת שאירים הן על פי תקנון קרן הפנסיה והן בקצבאות הביטוח הלאומי היא זהה: לשמר את רמת ההכנסה של שאירים ולהגן עליהם מפני מחסור כלכלי בעקבות אבדן בן הזוג. יתרה מכך, ההבחנה בין נשים לגברים בשני ההסדרים הללו נובעת ממצויאות כלכלית שלפיה רמת ההשתכרות של נשים נמוכה יותר משל גברים, ולכן יש הצדקה להעדפתן של נשים אלמנות. אשר על כן, בית הדין מסיק כי יש לפרש את הוראת תקנון קרן הפנסיה של מבטחים באופן שכאשר מדובר על בני זוג מאותו המין, הרי בפטירת אחד מבני הזוג, את בן הזוג הנותר יש לסווג כ"אלמן" או "אלמנה" בהתאם למינו של בן הזוג שנותר בחיים.⁶⁴

העובדה ששני הוריה הביולוגיים עדיין בחיים). ראו לעניין זה "בתה של הסוהרת שנשפתה באסון הכרמל ובת זוגה תוכר כיתומה" **what2do** – עיתון משפטי און ליין – מידע לאורח זמין ב: <http://www.what2do.co.il/%D7%99%D7%AA%D7%95%D7%9E%D7%94-%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%A6%D7%99%D7%91%D7%95%D7%A8/> הביטחון. ראו מאיר תורג'מן "ניצחון היתומה" ידיעות אחרונות (14.2.2013) <http://article.yedioth.co.il/default.aspx?articleid=6960>

64 בית הדין נסמך בפסיקתו בעיקר על עמדת היועץ המשפטי לממשלה בפרשת רז, לעיל ה"ש 44, בפס' 17 לפסק הדין, ולפיה: "הרציונאל העומד מאחורי הבחנות אלו, בין הגברים ובין הנשים, והעדפת הנשים, הוא המציאות הכלכלית הסוציו-אקונומית בה אנו חיים עדיין, לצערנו. במציאות זו, בה השתכרותן של הנשים, נמוכה באופן עקבי מהשתכרותם של הגברים, וקידומן במעגל העבודה, הוא קשה ומורכב יותר, יש צורך למחוקק להבטיח כי מקור הכנסתן ישתמר במידה מסוימת. מכאן שבחוק זה, האישה נתפסת כזקוקה יותר לתמיכה, לאחר מותו של מי שהחוק תופס באופן שרירותי כי הוא המפרנס העיקרי – הגבר. הרציונל הוא כלכלי... לפי שאבדנו של הגבר נתפש כמכביד יותר מבחינה כלכלית על השאירים, קבע החוק העדפה מיוחדת לאלמנה... אכן, האבחנה בין 'אלמן' ל'אלמנה' אותה עיגן המחוקק בסעיף 238... בהיותה מבוססת על מציאות כלכלית שטרם עברה מן העולם, היא הבחנה רלבנטית ובלתי פסולה, דעתנו שכל עוד יצביע המצב העובדתי במציאות חיינו על נחיתות כלכלית ככלל, של קבוצת הנשים במעגל העבודה ובמשק מול קבוצת הגברים, קיימת סיבה מוצדקת להעדפת הנשים – האלמנות – כדי לסגור את הפער שקיים".

לבסוף, נביא את פרשת מאבקה של קרן הפנסיה מקפת נגד בני זוג הומוסקסואלים: במקרה דנן, דובר בתביעה של גבר בשנות הארבעים לחייו שתבע מקרן הפנסיה מקפת לקבל קצבת שאירים לאחר שבן זוגו בן ה-65 הלך לעולמו.⁶⁵ קרן מקפת טענה כי הואיל והתובע לא התגורר עם המנוח במשך שנה רצופה עד ליום שבו נפטר (וכי למעשה התגורר בדירה נפרדת) הרי שהוא אינו יכול להיחשב כ"בן זוגו" לצורך הכרתו כזכאי לפנסיה שאירים. בית הדין לעבודה קיבל את התביעה וקבע כי אכן הקשר הרומנטי בין בני הזוג הוסתר וכי רק חבריהם הקרובים וחלק מהשכנים ידעו על הקשר. בית הדין גם דחה את טענות קרן הפנסיה וקבע כי מרכז חייו של התובע היה הדירה שבה התגורר המנוח, ולפיכך, היעדרותו מפעם לפעם מהדירה אין בה כדי לשלול קביעה זו.⁶⁶

תמונת-העל המצטיירת, לפחות לכאורה, מהפסיקה דלעיל, מצביעה על כך שבאופן כללי מדיניות בתי הדין היא להחיל את העקרונות שבאו לידי ביטוי בפסיקה בית הדין לעבודה ובהנחיית היועץ המשפטי לממשלה לא רק כלפי המוסד לביטוח לאומי, אלא גם כלפי קרנות הפנסיה הציבוריות והפרטיות.⁶⁷ מנגד, ניתן לזהות עדיין סממנים של "התנגדות" מצדן של קרנות הפנסיה וחברות הביטוח מפני יישום בפועל של עקרונות אלה, וזאת תוך הסתמכות על ההבדלים הלשוניים (מילוליים וניסוחיים) הנמצאים בתקנונים השונים של קרנות הפנסיה, דבר המחייב לעתים את חברי הקהילה להיזקק להליכים משפטיים כדי לממש את זכותם החוקית.⁶⁸

ד. סוגיות משפטיות נוספות

1. זכויות בני הזוג ומעמדם בקבלת החלטות משפטיות בסמוך למוות או במקרים של אבדן כשירות

אחת הסוגיות המשפטיות הרלוונטיות ביותר בזקנה היא תכנון רפואי וכלכלי למקרים של אבדן כשירות (לדוגמה, במקרים של מחלת אלצהיימר), או במקרים של מחלה חשוכת מרפא בשלביה המתקדמים שבהם החולה כבר אינו מסוגל לבטא את רצונותיו או ליתן הסכמה מדעת לטיפולים הרפואיים. ניקח לדוגמה את הסיפור הבא: רותם ושי הן בנות זוג, שתיהן בשנות ה-70 לחייהם, והן חיות יחדיו כעשר שנים. רותם סובלת מאלצהיימר כבר כמה שנים, אך בחודשים האחרונים מצבה הקוגניטיבי מתדרדר והולך. רופא המועזק לדירתן קובע כי יש לקבל החלטות רפואיות, כלכליות וטיפוליות שונות, וכי רותם איננה מסוגלת לקבל החלטות משפטיות בכוחות עצמה.

65 עב' (אזורי ת"א) 3075/08 פלוני נ' מקפת מרכז לפנסיה ותגמולים בע"מ (פורסם בנבו, 21.4.2010).

66 שם, בפס' 35 לפסק דינה של הנשיאה גליקסמן: "משק בית משותף אין פירושו בהכרח שיתוף קנייני בנכסים... משק בית משותף פירושו שיתוף במקום המגורים, אכילה, שתייה, לינה, הלבשה, ושאר הצרכים... היינו הקיום הכלכלי מושתת על שיתוף פעולה במאמצים ובאמצעים".

67 וכביטוי למדיניות זו ראו לדוגמה את הכרעת בג"ץ בפרשת אלחנתי, לעיל ה"ש 51, אשר קבע כי קרן פנסיה איננה רשאית לתת קצבאות שונות לאלמן ולא למנה. ובהמשך להבדלים בין גברים לנשים, ניתן גם לציין כי הסוגיה נדונה גם בהקשר של נקודות זיכוי במס הכנסה לזוגות מאותו המין. בהקשר זה ראו הדר, לעיל ה"ש 55.

68 יש לזכור כי עדיין קיימת שונות לשונית וניסוחים בין תקנוני קרנות הפנסיה השונים, דבר המאפשר לעתים לקרנות פנסיה ו/או חברות ביטוח לאבחן את המקרה מפסיקות קודמות של בתי המשפט.

בהנחה שרוחם לא הכינה כלי תכנון כלכליים (כגון ייפוי כוח לניהול חשבון הבנק), או רפואיים (כגון ייפוי רפואי מכוח חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, או הנחיות רפואיות מקדימות מכוח חוק החולה הנוטה למות, התשס"ד-2005),⁶⁹ מתעוררות בין היתר שאלות משפטיות כגון: מי רשאי לקבל החלטות משפטיות בשמה? ומה מעמדה המשפטי – אם בכלל – של שי, בנוגע לתהליכי קבלת החלטות אלה? התשובה הפורמלית שמעניק המשפט הישראלי לסוגיות אלה היא מורכבת, וככלל מעוגנת בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, התשכ"ב-1962. המורכבות של חוק זה נובעת מכך שלא זו בלבד שבקשה למינוי אפוטרופוס יכולה להיות מוגשת רק על ידי "בן זוגו או קרובו" או בידי היועץ המשפטי לממשלה,⁷⁰ אלא גם שההכרעה באשר לזהות האפוטרופוס נותרת לשיקול דעתו של בית המשפט על בסיס "טובת החסוי".⁷¹

כלומר כאשר מדובר בזוג הטרוסקסואלי תתקבל בקשת בן הזוג בדרך כלל ללא כל התנגדות וללא צורך בקפיצה מעל המשוכה הפרשנית של לשון החוק (הנוקט לשון "בן זוגו"). לעומת זאת, בקשת בן זוג מהקהילה הגאה עשויה להיתקל לא רק בהתנגדות בני משפחה, אלא גם בהתנגדות משפטית. הן התנגדות המבוססת על לשון החוק בנוגע לעצם סמכות הגשת הבקשה, והן התנגדות המבוססת על טיעונים של "טובת החסוי", שעל בסיסם אמור בית המשפט לקבל את ההחלטה בנוגע לזהות האפוטרופוס.

ובאופן יותר קונקרטי: מצב דברים חוקי זה עלול לערור קשיים משפטיים בסיפור של רותם ושי, בייחוד אם למשל לרותם יש בני משפחה נוספים (אחים, אחיות, ילדים ביולוגיים) שאינם רואים בעין יפה את הקשר בינה ובין שי. בסיטואציות כאלה (של חוסר הסכמה באשר לזהות האפוטרופוס), אין זה נדיר שבית המשפט לענייני משפחה ממנה גורם זר (כגון הקרן לטיפול בחסויים) כדי להימנע מהצורך להכריע מי "יותר טוב" מבין קרובי המשפחה. הדבר יוביל להדרתה של שי מהליכי קבלת החלטות של רותם, הן על גופה והן על רכושה – כל זאת בשונה מבמקרה של זוגיות הטרוסקסואלית, ובניגוד להעדפותיה הברורות של רותם (בהנחה הסבירה שהיא הייתה מעוניינת ששותפתה לחיים היא זו שתקבל את החלטות הללו עבורה, מטעמה או במקומה).⁷² בהקשר זה עולם המשפט, בהציבו צד שלישי שאחראי על רותם, משמר את ההדרה של צורת הזוגיות החד-מינית מהנורמה המקובלת בציבור.

69 מדובר על מסמכים המאפשרים לאדם צלול וכשיר למנות מיופי כוח או להכין הנחיות רפואיות מקדימות באופן אשר יבטיח כי רצונותיו והעדפותיו של אדם יוגשמו גם במקרה שאיבד את כשירותו לקבל החלטות באופן עצמאי, וכל זאת ללא הצורך במינוי אפוטרופוס מכוח חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, התשכ"ב-1962. להסבר כללי על "כלי תכנון משפטיים" לקראת זקנה ראו ישראל דורון ועידו גל "מניעה ותכנון משפטי בזקנה" המשפט ט 427 (2004).

70 ס' 33(ב) לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות.
שם, ס' 35.

72 המורכבות המשפטית סביב אפוטרופוסות על זקנים שהם חברי הקהילה גאה עולה בספרות החוק-ישראלית בצורה משמעותית. ראו לדוגמה Nancy J. Knauer, *LGBT Issues and Adult Guardianship: A Comparative Perspective*, in *COMPARATIVE PERSPECTIVES ON GUARDIANSHIP* (Kim Dayton ed., 2013); Nancy J. Knauer, *Gay and Lesbian Elders: Estate Planning and end-of-life Decision Making*, 11 FLA. COASTAL L. REV. 165 (2010). לסקירת ההתנהלות המשפטית במקרים של חילוקי דעות פנים משפחתיים בכל הנוגע לזהות האפוטרופוס ראו אצל ישראל דורון ודפנה הלפרין "אפשר גם אחרת: גישור כחלופה ליישוב סכסוכים בזקנה" מחקרי משפט כו 463 (2010).

מורכבות הנושא מתחדדת נוכח החידושים שהוכנסו במסגרת חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו–2005. במצבים שבהם אדם נמנע מלהכין הנחיות רפואיות מקדימות או למנות מיופה כוח, או אז החוק הכיר לראשונה במשפט הישראלי במעמד של "אדם קרוב" בכל הנוגע להליכי קבלת החלטות של חולים נוטים למות שאינם כשירים לקבל החלטות או להביע את רצונם. אדם קרוב מוגדר לא רק כבעל קרבה משפחתית או רגשית, אלא כמי שמכיר היטב את החולה הנוטה למות על יסוד קשר רצוף ומתמשך עמו בתקופה שלפני הטיפול הרפואי או במהלכו.⁷³ חשיבות הגדרה זו לענייננו היא במצב של היעדר הנחיות רפואיות מקדימות ובהיעדר מיופה כוח, שבו רופא אחראי מחויב להתחשב בהצהרתו המפורשת של האדם הקרוב שלפיה החולה הנוטה למות אינו רוצה להוסיף לחיות.⁷⁴ נוכח הוראות חוק זה, במקרה של רותם ושי, הרופאים יהיו מחויבים להביא בחשבון את דבריה של שי, שהיא "אדם קרוב" לרותם, בכל הנוגע לרצונותיה והעדפותיה בנוגע לאי-הארכת חיייה (בהנחה שתיכנס להגדרה של "חולה נוטה למות"). אולם גם כאן עולה השאלה אם שי תוכר כ"אדם קרוב", נוכח המורכבות הנוגעת לשאלות ההכרה בבני הקהילה הגאה, וייתכן מאוד שגם במקרה זה יהיה צורך להשתמש בערכאות המשפטיות על מנת להגשים את הזכות החוקית.

הואיל ובתחום זה עדיין לא ניתנה פסיקה תקדימית, קיימת חוסר ודאות כיצד בתי המשפט לענייני משפחה יכריעו בסוגיות אלה. על כן נדמה שראוי לחברי הקהילה הגאה לתכנן מראש את דפוס הליכי קבלת ההחלטות בזקנה, למקרים שבהם יאבדו את כשירותם המשפטית לקבל החלטות בכוחות עצמם. הדבר יכול להיעשות בדרך של הענקת ייפוי כוח, לרכוש או לגוף; כתיבת הנחיות רפואיות מקדימות; או יצירת מנגנונים כגון חשבונות נאמנות וכיו"ב.⁷⁵

2. מעמדם של בני זוג הומוסקסואלים כמטפלים לא-פורמליים

ממחקרים עולה כי עיקר נטל הטיפול בבני משפחה מזדקנים נופל על המשפחה או על מערכי תמיכה לא-פורמליים אחרים (חברים, ידידים וקרובים אחרים). לפיכך, על מנת להבטיח את זכויותיהם של זקנים, במקרים רבים יש צורך להבטיח את זכויותיהם של אלו המטפלים בהם.⁷⁶ מארג החקיקה הישראלית מעניק בכמה הקשרים חוקיים זכויות לבני משפחה המטפלים בקרוביהם הזקנים. נזכיר בהקשר זה שתי דוגמאות חוקיות: האחת – חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת הורה), התשנ"ד–1993, המאפשר לעובד או ל"בן זוגו" לזקוף עד שישה ימי מחלה של היעדרות בשל מחלת הורה; השנייה – חוק פיצויי פיטורין, התשכ"ג–1963 הקובע שיש לראות את התפטרותו של עובד בשל מצב בריאותו שלו או של "בן משפחתו", כאילו הוא פוטר מעבודתו.⁷⁷

73 ס' 3 לחוק החולה הנוטה למות, התשס"ו–2005, סעיף ההגדרות, תחת הגדרת המושג "אדם קרוב".
 74 שם, ס' 5(ג).
 75 המלצה זו תקפה לכלל האוכלוסייה ולא רק לחברי הקהילה הגאה. ברם, מפאת מורכבות היתר המשפטית שתוארה לעיל, ההמלצה נכונה ביתר שאת.
 76 לסקירה מקיפה על היקף וחשיבות הטיפול הלא-פורמלי בזקנים, וזכויות המטפלים הלא-פורמליים במשפט הישראלי ראו ישראל דורון וגליה לינצ'יץ "הזדקנות ועבודה בישראל: החוק ועובדים המטפלים בבני משפחה זקנים" עבודה, חברה ומשפט ט 197 (2002).
 77 תק' 11 לתקנות פיצויי פיטורין (חישוב הפיצויים, והתפטרות שרואים אותה כפיטורים), התשכ"ד–1964. התקנה מגדירה את המושג "בן משפחה" ככולל לא רק "בן זוגו של העובד, לרבות הידוע בציבור כבן זוגו", אלא גם "...הורה של בן-זוגו הגר עם העובד ועיקר כלכלתו עליו" – לשון אשר על בסיס מגמת

השאלה הפרשנית העלולה להתעורר בחוקים מסוג זה היא עד כמה למשל עובדת זכאית להיעדר מעבודתה בשל מחלת אביה הזקן של בת זוגתה לחיים – והאם העובדה שמדובר בבני זוג בני אותו המין שוללת ממנה זכאות זו? על יסוד מכלול הפסיקה שתוארה לעיל, נדמה שהתשובה כיום צריכה לכאורה להיות ברורה, וכי זוגות בקהילה הגאה, אשר מטפלים בהוריהם הזקנים שלהם או של בני זוגם, זכאים למכלול הזכויות כמטפלים, המגיעות גם לכלל אוכלוסיית המטפלים הלא-פורמליים לזקנים. עם זאת, אין זה מן הנמנע כי גם בעתיד יידרשו חברי הקהילה הגאה להיאבק על זכויותיהם בבתי המשפט ולא יקבלו אותן באופן מידי מהגופים המוסמכים לכך.⁷⁸

3. זכויות בטיפול מוסדי ממושך

אחת הסוגיות המעסיקות כיום את הקהילה הגאה בעולם היא הצורך במסגרות מוסדיות שמותאמות ורגישות לזוגות חד-מיניים. הדבר בא לא רק על רקע הפליה והדרה של זוגות להט"בים ממוסדות, אלא גם בשל התפתחותן של מסגרות חדשות וייחודיות לאוכלוסייה זו. ממחקרים בצפון אמריקה עולה כי מאחר שלחברי קהילה רבים אין מערכות תמיכה משפחתיות לא-פורמליות, רבים מהם נזקקים להסתמך על מערכי התמיכה הפורמליים בזקנה (מוסדות, בתי אבות, מטפלים בשכר וכיו"ב).⁷⁹ בפועל, התלות במערכי הטיפול הפורמליים מעוררת קשיים ואתגרים לא-פשוטים לחברי הקהילה המזדקנים: לא תמיד הם מרגישים חופשיים לשתף את נטייתם המינית עם אנשי המקצוע הפורמליים; חלקם מרגישים צורך לחזור ולהסתיר את נטייתם כאשר הם עוברים למוסדות פורמליים לטיפול ממושך; וחלקם מאמינים שהם יהיו נתונים להפליה, להדרה ואף להשפלה מאנשי צוות או מדיירים אחרים במסגרות הפורמליות לטיפול ממושך לזקנים בשל נטייתם המינית.⁸⁰ נכון להיום עדיין אין דוגמאות בפסיקה הישראלית להפרת זכויות של חברי הקהילה במסגרות הטיפול הממושך הלא-פורמליות. מערך הרגולציה החוקי של מסגרות אלה אינו כולל התייחסות

78 הפרשנות בפסיקה הישראלית, מצביעה על כך שחברי הקהילה הגאה זכאים יהיו להתפטר על מנת לטפל בבני הזוג שלהם, ואף בהורים של בני הזוג שלהם, שמתגוררים עמם ותלויים בהם. שוב להדגיש שההקשר הטיפולי הרלוונטי נוגע למגוון רחב של קשרי טיפול ודאגה בגילאי זקנה ולא רק לדאגה להורים הזקנים של אחד מבני/בנות הזוג. ראו לעניין זה JONATHAN HERRING, CARING AND THE LAW (2013). כן ראו לעניין זה גם את הוראת ס' 8(ד)–(ה) לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח–1998, האוסר הפליה לא רק על אנשים עם מוגבלות, אלא גם על בני משפחותיהם המטפלים בהם.

79 ראו לעניין זה במאגר המידע המקוון NSCLC – National Senior Citizen Law Center – LGBT Older Adults in Long-term Care (Facilities: Stories from the Field), <http://www.nslc.org/index.php/health/long-term-care/lgbt-older-adults-in-long-term-care-facilities-video-stories-from-the-field/> ראוי להעיר כי היקף התמיכה החברתית שחברי הקהילה הגאה הזקנים צפויים ליהנות ממנה בעתיד עשוי להשתנות לטובה, וזאת הן בעקבות הקבלה הגוברת של הקהילה הגאה בחברה (המערבית) באופן כללי, והן נוכח העובדה שכיום מקובל יותר בקרב חברי הקהילה הגאה להביא לעולם ילדים, שיוכלו בין היתר, לתמוך בהם בזקנתם.

80 ראו לדוגמה Gary L. Stein et al., *Lesbian and Gay Elders and Long Term Care: Identifying the Unique Psychological Perspectives and Challenges*, 53 SOCIAL WORK 421, 435 (2010).

ספציפית לסוגיות אלה.⁸¹ באופן כללי, מערך זכויותיהם של זקנים בהקשר זה הוא מוגבל, מצומצם ומאופיין בגישה פטרנליסטית השמה דגש על תפיסתם של זקנים אלה כחסרי ישע או כמי שזקוקים להגנה.⁸² במבט לפניים ראוי אפוא שהרגולציה תתייחס באופן קונקרטי לזכויותיהם של חברי הקהילה הגאה, ותבטיח להם שוויון גם במסגרות אלה.⁸³

ה. גילנות והבניה חברתית של הזקנה

אחת הבעיות הייחודיות של הזדקנותה של הקהילה הגאה היא תופעת הגילנות השוררת בה.⁸⁴ חברי הקהילה הגאים סובלים מהפליה מפאת היותם חברים בקהילה הגאה (הומופוביה), בשל שייכותם המגדרית (כגון סקסיום) והפליה מפאת היותם זקנים (גילנות).⁸⁵ נוסף על כל אלה, הם סובלים גם מהפליה בתוך הקהילה הגאה עצמה – גילנות פנים-קבוצתית, עקב היותם זקנים בתוך קהילה המעדיפה את הנעורים על פני הזקנה. לדוגמה, במחקר איכותני שנערך בישראל והתבסס על ראיונות עם חברים זקנים וזקנות בקהילה הגאה, עלתה תמונת חיים מורכבת ורבת-גווני המאפיינת את מציאות חייהם. המשתתפים סיפרו כיצד הם חווים חוויה מפתיעה וקשה כאשר גם בקהילה שהם תופסים כמסגרת וכבית מוגן, הם חשופים לדחייה ולניכור בשל היותם זקנים.⁸⁶ מציאות זו מתעצמת על רקע תרבות בילוי של הקהילה הגאה שמוכוונת לרוב לקהל "צעיר" ותורמת להרחקה מן העין (ומן הלב) של חבריה הזקנים.

81 ראו לדוגמה את הוראות חוק הדיור המוגן, התשע"ב–2012, או את חוק הפיקוח על מעונות, התשכ"ה–1965, והתקנות מכוחו, שאינם כוללים כלל התייחסות לסוגיות אלה. עם זאת, ניתן במסגרת חוקים אלה למצוא הוראות כלליות שהן בהחלט רלוונטיות. כך, לדוגמה, הוראת ס' 31 לחוק הדיור המוגן קובעת כך: "דייר זכאי לנהל את אורח חייו בדירתו בבית דיור מוגן בדרך הנראית לו, ובלבד שאין בכך כדי להפריע לזולתו ואין בכך משום הפרה של כללי ההתנהגות בבית הדיור המוגן שקבע בעל רישיון ההפעלה לפי סעיף 21". לכאורה, הוראת סעיף זה אמורה לאפשר לחברי הקהילה הגאה להמשיך ולקיים את חייהם גם במסגרות דיור מוגן. אולם, המציאות מלמדת, כי אין זה בלתי סביר כי יהיה ניסיון לטעון כי אורח חייהם של בני זוג שכאלה יהיה בו כדי "להפריע לזולת". כאמור, מקרים כאלה טרם נדונו בפסיקה הישראלית. מצד שני יצוין כי במסגרת חקיקת הבריאות הכללית, כגון חוק זכויות החולה, התשנ"ו–1996, ישנה התייחסות לאיסור הפליה מטעמי נטייה מינית כחלק מחובת השוויון הכללית (שם, ס' 4(א)).

82 לביקורת ברוח זו ראו ישראל דורון "משפט, זקנה וזכויות: התקנות החדשות בדבר הפיקוח על מעונות לזקנים כמקרה מבחן" בטחון סוציאלי 62, 65, 89 (2002).

83 יש לזכור כי מרבית המוסדות הסייעודיים הם גופים שממומנים על ידי המדינה, וכפופים לעקרונות המשפט הציבורי, ולפיכך אינם רשאים להפלות את חברי הקהילה הגאה. יש לזכור כי חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א–2000 אינו כולל בגדר השירותים הציבוריים המנויים בו שירותי בריאות או דיור.

84 בהכללה, גילנות – בדומה לגזענות או מיננות – היא הבניה חברתית שלילית של זקנים, לרבות הפלייתם והדרתם, רק בגלל גילם. להמשגה ודין סביב משמעות מושג זה במשפט הישראלי ראו ישראל (איסי) דורון "גילנות ואנטי-גילנות בפסיקת בית המשפט העליון" המשפט יד 65 (2010); דורון, זקנה בהיכלים של צדק, לעיל ה"ש 25.

85 באופן כללי לעניין זה ראו Sara L. Wright & Silvia S. Canetto, *Stereotypes of Older Lesbians and Gay Men*, 35 EDUCATIONAL GERONTOLOGY 424, 452 (2009).

86 ראו מרי-אש, לעיל ה"ש 13.

ראוי לציין כי מנגד, הצביעו ממצאי המחקר הללו גם על ההיבטים החיוביים של הזדקנותם של חברי הקהילה הגאה: הם מרגישים הרבה יותר פתוחים ומשחררים בנוגע לנטייתם המינית; הם גם מרגישים יותר נוח בנוגע לגופם ולהזדקנותם. עוד הם חשים תחושת שחרור, השלמה וגיבוש הזהות המינית והאישית בזקנה, דווקא בגלל שייכותם לקהילה הסובלת מהדרה והפליה. קשה להם העובדה שבתוך קהילתם הם, הם סובלים מסטיגמה והבניה חברתית שלילית בגלל עצם היותם "זקנים", בקהילה המציירת עצמה כ"צעירה". מכאן שבכל הנוגע ל"זכויות" משפטיות של חברי הקהילה הגאה, הבחינה צריכה להיעשות לא רק ברמה הפורמלית – של החוק עלי ספר – אלא גם של המציאות היומיומית שחווים חברי הקהילה הגאה בזקנתם, בקשריהם עם גורמים ציבוריים ופרטיים מחוץ לקהילה, וגם בקשריהם עם גורמים בקהילה הגאה עצמה.⁸⁷

1. סיכום

האתגר המשפטי-חברתי בתחום הזדקנותה של הקהילה הגאה הוא להבטיח את יכולתם של זוגות זקנים לא רק להזדקן בכבוד, אלא גם שערכיהם, העדפותיהם וקשריהם יכובדו על ידי המסגרות החוקיות והחברתיות. ברמה מסוימת, ההזדקנות איננה אלא המשך מסלול החיים, ולפיכך הסדרתה המשפטית מהווה רק בבואה ומראה של המעמד המשפטי הכללי של חברי הקהילה הגאה במשפט. מנגד, הזדקנותה של הקהילה הגאה מעוררת סוגיות משפטיות ייחודיות, הכרוכות בעיקר בהסדרים חברתיים ומשפטיים העוסקים בגיל המתקדם וסוף החיים. אשר על כן ראוי ונכון כי כל דיון סביב זכויותיהם ומעמדם של חברי הקהילה הגאה יעסוק גם בזכויותיהם של חבריה הזקנים. נקודה זו, כפי שתוארה לעיל, מודגשת בהתחשב בכך שמחקרים מצביעים על כך שהקהילה עצמה נגועה בדעות קדומות וגילנות כלפי חבריה הזקנים עצמם. הגילנות הפנים-קהילתית עשויה לשמש אפוא חסם חברתי מפני פיתוח תחום זכויות הזקנים הגאים.⁸⁸

בהכללה ניתן לומר כי בהתבסס על הסקירה המשפטית שתוארה בפרק זה, בשני העשורים האחרונים התחוללו שינויים חיוביים וממשיים בתחום זכויותיהם של חברי הקהילה הזקנים: בעקבות סדרה של מאבקים משפטיים עקרוניים ופסיקות תקדימיות של בתי משפט שונים, הכירו מוסדות המדינה והיועץ המשפטי לממשלה בזוגות הזקנים חברי הקהילה כ"ידועים בציבור" לצורך מכלול זכויות חוקיות; הפסיקה התפתחה באופן שיטתי ועקבי באופן המאמץ פרשנות שלפיה יש להכיר בזוגות חד-מיניים כ"ידועים בציבור" או כ"בני זוג", ואף הרחיבה אותה כלפי גופים פרטיים הפועלים בתחומי פעילות ציבורית (כגון קרנות פנסיה).

87 בהקשר זה אפשר להביא לדוגמה את היזמה של מועדון בוקר – "קשת הזהב", של המרכז הגאה בגן מאיר בתל אביב יפו, המיועד ל"קבוצת קשישי וקשיות הקהילה וחבריהם בגילאי 60+". ראו על המיזם באתר האינטרנט: www.gaycenter.org.il.

88 סוגיית הגילנות העצמית והגילנות הפנים-קהילתית מעוררת סוגיות מרתקות שהדיון בהן חורג בהיקפו מגדרי פרק זה. ליתר הרחבה ראו לדוגמה אצל מרי-אש, לעיל ה"ש 13, וכן אצל Todd D. Nelson, *Ageism: Prejudice Against Our Feared Future Self* 61 JOURNAL OF SOCIAL ISSUES 207 (2005).

בהקשר התאורטי, את ההתפתחות דלעיל ניתן להסביר כחלק מהתאוריות שתוארו בפרק המבוא, העוסקות בתחום המשגת תחום ה"משפט וזקנה" (law and aging), בייחוד בהקשר של חשיבות השימוש בזכות לשוויון ובערכי היסוד של שיטת המשפט הישראלית ככלי לקידום זכויות זקנים באופן כללי.⁸⁹ בה בעת ניתן להסביר את ההצלחה של המאבקים המשפטיים הללו כמתיישבים עם המגמה הכללית המכירה בצורך להיאבק בתופעת הגילנות במובן של הענקת זכויות אדם ללא קשר לגילם הכרונוולוגי.⁹⁰ המעניין בהסברים התאורטיים הללו שהם אינם מעוגנים בהקשר ייחודי העוסק במגדר או במיניות (בדומה לעוגנים שניתן למצוא בתאוריות פמיניסטיות או קוויריות). ראוי בהקשר זה יהיה לבחון בעתיד את ההתפתחות המשפטית הישראלית בתחום זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה הזקנים גם לאור תאוריות אלה.

עם זאת, דווקא מתוך הדוגמאות העולות בפסיקה ניתן ללמוד כי המאבק המשפטי בתחום עדיין לא הסתיים והמלאכה עדיין מרובה: ראשית, גם במסגרת הכרה כ"ידועים בציבור" חברי הקהילה הגאה עדיין צריכים להתמודד עם הבדלים רלוונטיים המקשים עליהם לזכות במעמד משפטי זה (לדוגמה, בשל הצורך להסתיר לעתים את הקשר הזוגי). שנית, בתחומים מסוימים ניתן לראות כיצד גופים, תאגידים, ואפילו גורמי ממשלה, עדיין מתנגדים להכרה שהוענקה לחברי הקהילה המזדקנים כבני זוג לכל דבר ועניין. חברות ביטוח או קרנות פנסיה עדיין מנסות לשלול את זכויותיהם של חברי הקהילה הזקנים, ולעתים עדיין יש צורך במאבק משפטי כדי להשיג זכויות אלה. מציאות זו נתמכת במסגרת התאורטית הכללית יותר המצביעה על מוגבלותו של השיח המשפטי ושל שיח הזכויות לשמש כלי אפקטיבי לשינוי חברתי מבלי שנלווה אליו שינוי תרבותי וחברתי מתאים.⁹¹

לבסוף, יש לציין גם כי ישנם תחומים משפטיים שלמים ש"נעדרים" מפסיקת בתי המשפט בכל הנוגע לזכויותיהם של חברי הקהילה המזדקנים: זכויות של חברי הקהילה במוסדות סיעודיים; זכויות חברי הקהילה כמטפלים בבני זוג או בני משפחתם הזקנים; מעמדם של חברי הקהילה הזקנים כלפי בני זוגם בכל הנוגע להליכי קבלת החלטות רפואיות, החלטות בסוף החיים או מעמד בהליכי מינוי אפוטרופסות. ה"חסר" הפסיקתי בנדון יכול לנבוע מהיעדר בעיות בתחום, אבל ניתן להניח שהוא מלמד יותר על חוסר מודעות של חברי הקהילה על אודות זכויותיהם בתחומים אלה בזקנתם.⁹² על רקע מכלול הניתוח שהוצג לעיל, ומעבר להקשרים התאורטיים הרחבים יותר שתוארו לעיל, ננסה לסכם פרק זה בכמה המלצות אופרטיביות:

1. חשיבות התכנון המשפטי לקראת זקנה על ידי חברי הקהילה הגאה

המשפט הישראלי יצר לאורך השנים כלים חוקיים מגוונים המאפשרים להתכונן לקראת הזקנה והיבטיה השונים – החל מכלים כמו צוואה, או יפוי כוח רפואי מכוח חוק זכויות החולה, וכלה

89 ראו Doron, לעיל ה"ש 14.

90 ראו גילנות בחברה הישראלית, לעיל ה"ש 15.

91 ראו ROSENBERG, לעיל ה"ש 18.

92 טיעון זה משתלב עם המסגרת התאורטית המוכרת של פלסטניר, אבל וסראט, הגורסת כי מודעות המשגה וידע על קיומה של זכות, הפגיעה בה והיכולת לזהות את הפוגע, הם תנאי מקדמי ליכולת מימושה. ראו William L.F. Felstiner et al., *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...*, 15 L. & Soc'y. Rev. 631, 654 (1980).

בפנסיה תעסוקתית, ביטוחים סיעודיים והנחיות רפואיות מקדימות מכוח חוק החולה הנוטה למות. כלים משפטיים מגוונים אלה מאפשרים לאנשים בכלל, ולחברי הקהילה בפרט, להבטיח כי העדפותיהם, רצונותיהם ותפיסת עולמם יכובדו, גם במקרים של אבדן כשירות ואפילו לאחר מותם.⁹³ יתרה מכך, במקרים רבים, השימוש בכלי תכנון אלה מיייתרים ואף "עוקפים" את המורכבות המשפטית הטמונה בצורך לפרש את הוראות התקנונים והחוקים המשתמשים בלשון כגון "איש ואישה" בנוגע לזכויות בן או בת הזוג. כך, לדוגמה, הכנת צוואה יכולה לפתור את הדילמות סביב פרשנות חוק הירושה; ציון מפורש של הנהנה לאחר פטירה בגמלת השאירים מכוח פנסיה תעסוקתית או מכוח ביטוחי חיים או ביטוחי מנהלים – מתגברת ועוקפת את כל לשון התקנונים של קרנות וביטוחים אלה. באופן מצער, רמת המודעות בישראל לכלי התכנון השונים, הידע בנוגע להם והשימוש בהם היא נמוכה באופן יחסי.⁹⁴ הדבר נכון בקרב האוכלוסייה הכללית, וככל הנראה גם בקרב חברי הקהילה הגאה. בהקשר זה יהיה נכון לפעול לשם הגברת המודעות, הפצת הידע והנגשת השירותים, על מנת לעודד את חברי הקהילה להכין מסמכים משפטיים לקראת זקנה ומוות, באופן שיבטיח את העדפותיהם האישיות, ויאפשר "לעקוף" את החסמים והמורכבויות המשפטיות שעלולים להתעורר ללא מסמכים אלה.

2. חשיבות המשך המאבק נגד הפליה וגילנות: לצאת מ"ארון" הזקנה

הזדקנותה של הקהילה הגאה, מהבחינה המשפטית, מציבה אתגר מיוחד: היא משלבת שני מאבקים שונים לכאורה: המאבק נגד הומופוביה והמאבק נגד גילנות. הומוסקסואלים מגלים בזקנתם שהם נאלצים להתמודד לא רק עם סטראוטיפים בנוגע לזהותם המינית, אלא גם עם ההבניה החברתית השלילית של הזקנה – וזו לא רק מצד האוכלוסייה הכללית, אלא אף בתוככי הקהילה הגאה עצמה. לא ניתן יהיה להבטיח באמת את זכויותיהם של חברי הקהילה הגאה המזדקנים אם לא תוצף סוגיית הגילנות הפנים-קהילתית. על חברי הקהילה הגאה להתמודד עם ההטיות הסטיגמטיות והגילניות של חבריה, על מנת לשבור את הדעות הקדומות סביב זקנה והזדקנות, הפחד ממוות ומכיליון הכרוכים עמה, ומדעות קדומות ובורות בכל הנוגע לתהליך ההזדקנות האנושי ומשמעויותיו. אין מדובר בתהליך קל. תהליכי שינוי שכאלה אינם מתרחשים "בכוחות עצמם". יש כאן צורך בפעילות אקטיבית ויזומה, הכורכת הליכי סגור והעצמה בקרב הקהילה הגאה עצמה.

3. הצורך בחינוך, בהכשרה וביצירה של ידע מקצועי ושירותים בתחום

בהקשרים רבים, מימוש הזכויות של חברי הקהילה הגאה בזקנה תלוי במבנה מערך השירותים ואנשי המקצועות נותני השירותים: החל בפקידי תביעות במוסד לביטוח לאומי, דרך רופאים ואחים בכתי חולים במרפאות קופות החולים, וכלה בסוכני ביטוח ויועצי פנסיה. במקרים רבים רמת הידע והמודעות של אנשי מקצוע אלה להיבטים המשפטיים הייחודיים של זוגות בני אותו מין וחברי הקהילה הגאה היא נמוכה ביותר, ולעתים התנהגותם המפלה כלפיהם היא תוצאה של שילוב של גילנות ושל הומופוביה

93 לסקירת כלי התכנון המשפטיים ראו אצל דורון וגל, לעיל ה"ש 69.

94 שם.

יחדיו. בדרך כלל, מערכי ההכשרה של אנשי מקצוע אלה אינם כוללים יחידה ספציפית הנוגעת למעמד ולמורכבות מצבם של זוגות בני אותו המין, והם אינם מכירים את האתגרים העומדים בפני חברי הקהילה בהתמודדותם עמם. אשר על כן, ראוי לפעול בקרב הגופים המקצועיים השונים, ובקרב גופי ההכשרה של אנשי המקצוע הגרונטולוגיים והגריאטריים, ולהעמיק את המקצועיות והידע בכל הנוגע להיבטים הקונקרטיים של הזדקנותה של חברי הקהילה הגאה.⁹⁵ יתרה מכך, ראוי לעגן במסגרת הרגולציה החוקית של מערך השירותים לזקנים את חובת ההתייחסות ספציפית לצורכיהם של חברי הקהילה הגאה.⁹⁶

יתרה מכך, שירותים מגוונים המוענקים לאוכלוסייה הזקנה – החל במרכזי יום ומועדונים לקשישים, וכלה במסגרות דיוור מוגן או בתי אבות ומוסדות סיעודיים, אינם מותאמים ואינם מקבלים לשירותיהם זוגות בני אותו מין, ואנשי המקצוע בהם חסרי הכשרה בתחום ואינם מגלים תמיד סובלנות או פתיחות לדיירים שהם חברי הקהילה גאה.⁹⁷ חלק מהפתרון נעוץ במודעות, חינוך והכשרה של אנשי המקצוע במסגרות אלה – כפי שכבר נטען לעיל. חלק אחר של הפתרון נעוץ ביצירה והקמה של מסגרות ושירותים שהם ייעודיים לחברי הקהילה הגאה הזקנים – מסגרות שעד היום לא נוצרו בישראל.⁹⁸

- 95 יש כיום מודעות גדלה והולכת במדינות מסוימות לצורך בהכשרה ספציפית של אנשי מקצוע ועיצוב השירותים בכל הנוגע לצרכים של חברי הקהילה הגאה המזדקנים. ראו לדוגמה בקנדה: Kelly A. Knochel, Jean K. Quam, & Catherine F. Croghan, *Are Old Lesbian and Gay People Well Served? Understanding the Perceptions, Preparation, and Experiences of Aging Services Providers*, 30 JOURNAL OF APPLIED GERONTOLOGY 370 (2011).
- 96 ראו לדוגמה בארצות-הברית את הצעת החוק המבקשת לתקן את חוק האזרחים הוותיקים האמריקני, The Older Americans Act, 42 U.S.C §35, באופן שיכלול מפורשות את חברי הקהילה הגאה המזדקנים וצורכיהם כחלק ממכלול מערכי השירותים שאמורים להיות מסופקים לזקנים בארצות-הברית. לתמצית הצעת החוק ראו באתר הקונגרס האמריקני: <https://beta.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/1028>.
- 97 ראו לדוגמה בהקשר זה את המחקר הבא: Susan K. Fairchild et al., *Social Workers' Perceptions of Staff Attitudes toward Resident Sexuality in a Random Sample of New York State Nursing Homes: A Pilot Study*, 26 JOURNAL OF GERONTOLOGICAL SOCIAL WORK 153, 169 (1996). במחקר נמצא כי אנשי מקצוע מגלים חוסר סובלנות מינית כלפי דיירי בתי חולים סיעודיים שהם חברי הקהילה הגאה. בהקשר זה ראו גם Stephanie A. Bell et al., *Most Nursing Home Social Service Directors Lack Training in Working with Lesbians, Gay and Bisexual Residents*, 49 SOCIAL WORK IN HEALTH CARE 814, 831 (2010).
- 98 לדיווח עיתונאי על בית האבות הראשון בפלורידה שכל כולו מיועד לקהילה הגאה המזדקנת ראו Diane C. Lade, *South Florida's First Gay Retirement Home Paving the Way*, SUNSENTINEL (March 24, 2013) http://articles.sun-sentinel.com/2013-03-24/news/fl-gay-retirement-home-20130320_1_gay-men-lgbt-pineapple-point.